

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ

ΤΟ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ
ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΚΑΤΗΧΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

Στυλιανός Κουτζιαπαυλίδης

Επιβλέπων καθηγητής: Αρίσταρχος Γκρέκας

Καβάλα, Μάρτιος 2025

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Στυλιανού Κουτζιαπαυλίδη που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

ΤΟ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ
ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΚΑΤΗΧΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

Στυλιανός Κουτζιαπαυλίδης

Επιτροπή κρίσης

Αρίσταρχος Γκρέκας

Αθανάσιος Παπαθανασίου

Καβάλα, Μάρτιος 2025

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Τριαδικός Θεός αμέσως μετά την πτώση των πρωτοπλάστων εφάρμοσε το σχέδιο της Οικονομίας του για τη σωτηρία του ανθρώπου. Το σχέδιο βασίστηκε στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας το οποίο όμως προτυπωνόταν μέσα από τις θυσίες των Εβραίων και από το έργο ορισμένων ανθρώπων από την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης. Το τυπικό της τελεσιουργίας του μυστηρίου παράδωσε στο μυστικό δείπνο ο Χριστός, τονίζοντας πως ο άρτος και ο οίνος που ευλόγησε είναι αντικειμενικά το σώμα και το αίμα του. Προϊόντος του χρόνου το τυπικό του μυστηρίου διανθίστηκε με ευχές και ύμνους δημιουργώντας στην παράδοση της Εκκλησίας τη θεία λειτουργία. Η θεία λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου απαρτίζεται από την προαναφορά ή διδακτικό μέρος και από τη λειτουργία του μυστηρίου ή μυσταγωγικό μέρος. Η τελετή της προσκομιδής με βάση τη σημερινή πρακτική τελείται χωριστά απ' τη θεία λειτουργία, εντούτοις είναι απαραίτητη για την ολοκλήρωση του μυστηρίου. Κατά την τελετή αυτή έχουμε την προετοιμασία και την προπαρασκευή των τιμίων δώρων με σκοπό τον μελλοντικό τους καθαγιασμό επί της αγίας Τραπέζης. Στην προσκομιδή τα τίμια δώρα συμβολίζουν τον Χριστό στην παιδική του ηλικία. Στο τμήμα της προαναφοράς λαμβάνει χώρα η μικρή είσοδος και το Ευαγγελικό ανάγνωσμα. Σε αυτή τη φάση της θείας λειτουργίας οι πιστοί διαπερνούν απ' τη θεά του συμβόλου της προσκομιδής στον συμβολιζόμενο Χριστό, διαμέσου της υψώσεως του Ευαγγελίου και της αναγνώσεως της καθορισμένης Ευαγγελικής περικοπής. Στο μυσταγωγικό μέρος αναπέμπεται η ευχή της αγίας Αναφοράς. Η ευχή αποτελεί το κέντρο της θείας λειτουργίας διότι περιέχει τα ιδρυτικά λόγια του μυστηρίου και συντελείται κατά τη διάρκεια της με την επίκληση του αγίου Πνεύματος η μεταβολή των προσφερόμενων τιμίων δώρων στο σώμα και στο αίμα του Χριστού. Με τη μετάληψη των αχράντων μυστηρίων οι πιστοί περνούν απ' τη θέα του Χριστού στη γεύση Του, με απότοκο την ένωση με Αυτόν, την άφεση των αμαρτιών τους και την κληρονομία αιωνίου ζωής.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Υποδείγματα

Προτύπωση

Τίμια δώρα

Προσφέρων

Μεταβολή

Θυσία

Μετάληψη

Αγιασμός

Θεία Ευχαριστία (Θ.Ε.)

Θεία Λειτουργία (Θ.Λ.)

The theological imprint of the divine liturgy of the Great Basil in modern Greek society as a means of catechizing the faithful

Stylianios Koutziapavlidis

SUMMARY

The Triune God immediately after the fall of the first humans implemented the plan of His Economy for the salvation of man. The plan was based on the mystery of the Holy Eucharist, which was, however, modeled through the sacrifices of the Jews and the work of certain people from the time of the Old Testament. The ritual of the rite of the sacrament was handed down by Christ at the Last Supper, emphasizing that the bread and wine that He blessed are objectively His body and blood. As a product of time, the ritual of the sacrament was embellished with prayers and hymns, creating in the tradition of the Church the divine liturgy. The divine liturgy of Basil the Great consists of the preface or didactic part and the liturgy of the sacrament or mystagogical part. The ceremony of the presentation, based on today's practice, is performed separately from the divine liturgy, however, it is necessary for the completion of the sacrament. During this ceremony, we have the preparation and preparation of the precious gifts with the aim of their future consecration on the Holy Table. In the offering, the precious gifts symbolize Christ in his childhood. In the pre-narration section, the small entrance and the Gospel reading take place. In this phase of the divine service, the faithful pass from the goddess of the symbol of the offering to the symbolized Christ, through the elevation of the Gospel and the reading of the designated Gospel passage. In the sacramental part, the prayer of the holy Narration is recited. The prayer constitutes the center of the divine service because it contains the founding words of the mystery and during it, with the invocation of the Holy Spirit, the transformation of the offered precious gifts into the body and blood of Christ takes place. Through the communion of the immaculate mysteries, the faithful pass from the

sight of Christ to the taste of Him, resulting in union with Him, the forgiveness of their sins, and the inheritance of eternal life.

KEYWORDS

Models

Presentation

Holy Gifts

Offering

Change

Sacrifice

Communion

Sanctification

Eucharist

Divine liturgy

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	4
ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ	5
SUMMARY	6
KEYWORDS	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11
Βιογραφικό σημείωμα του Μεγάλου Βασιλείου	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	16
Η προετοιμασία της θυσίας του Χριστού στην Παλαιά Διαθήκη.....	16
Ενότητα Α.1	16
Οι τύποι των θυσιών στο Λευϊτικόν	16
Ενότητα Α.2	19
Οι θυσίες της Π.Δ. ως σκιές και υποδείγματα της θυσίας του Χριστού	19
Ενότητα Α.3	20
Γεγονότα και πρόσωπα της Π.Δ. στο έργο των υποδειγμάτων	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	25
Το μυστήριο της Θ.Ε. και η σχέση του με τη Θ.Λ.....	25
Ενότητα Β.1	25
Η παράδοση του μυστηρίου της Θ.Ε.	25
Ενότητα Β.2	27
Η ιστορική ανασκόπηση της Θ.Λ.	27
Ενότητα Β.3	30
Οι λειτουργικοί τύποι της Θ.Λ. στην Ανατολή	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	34
Το διάγραμμα της Θ.Λ. του Μεγάλου Βασιλείου.....	34

Ενότητα Γ.1	34
Η Προσκομιδή	34
Ενότητα Γ.2.....	40
Προαναφορά	40
Υποενότητα Γ.2.1	40
Οι συναπτές και η σημασία των αντιφώνων.....	40
Υποενότητα Γ.2.2	44
Η μικρή είσοδος	44
Υποενότητα Γ.2.3	46
Ο τρισάγιος ύμνος και η ευχή του.....	46
Υποενότητα Γ.2.4	49
Η ανάγνωση του αποστόλου και του Ευαγγελίου	49
Υποενότητα Γ.2.5	51
Η εκτενής δέηση και οι κατηχούμενοι	51
Ενότητα Γ.3.....	55
Η λειτουργία του μυστηρίου.....	55
Υποενότητα Γ.3.1	55
Οι δύο ευχές των πιστών	55
Υποενότητα Γ.3.2	58
Η ευχή του χερουβικού ύμνου και η μεγάλη είσοδος	58
Υποενότητα Γ.3.3	60
Τα πληρωτικά και η ευχή της προσκομιδής.....	60
Υποενότητα Γ.3.4	61
Το σύμβολο της πίστεως.....	61
Ενότητα Γ.4.....	63

Η Αγία Αναφορά.....	63
Υποενότητα Γ.4.1	63
Η εισαγωγή της Αγίας Αναφοράς	63
Υποενότητα Γ.4.2	65
Η αρχή της Αναφοράς.....	65
Υποενότητα Γ.4.3	70
Η τέλεση της Θ.Ε.	70
Υποενότητα Γ.4.4	76
Οι μνημονεύσεις.....	76
Υποενότητα Γ.4.5	77
Οι προπαρασκευή των πιστών	77
Υποενότητα Γ.4.6	81
Η προετοιμασία της Θ.Κ. και η θεία μετάληψη	81
Υποενότητα Γ.4.7	83
Η ευχαριστία και η απόλυση των πιστών	83
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	93
Πηγές.....	93
Δευτερεύουσα βιβλιογραφία.....	94

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρεί την ανάλυση των θεολογικών εννοιών των ευχών της θείας λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου. Παράλληλα όμως με αυτό αναδεικνύει και τη βαθύτερη ουσία της θείας λειτουργίας. Η κρισιμότητα του θέματος είναι τεράστια και αποτελεί συνάμα και την αιτία εκπονήσεως αυτής της εργασίας, διότι ολοένα και περισσότεροι Έλληνες χριστιανοί απομακρύνονται απ' τη θρησκευτική τους πίστη. Έρευνα για τη θρησκευτικότητα των Ελλήνων και για την εκκλησιαστική συμμετοχή τους στον εορτασμό του Πάσχα, τεκμηρίωσε πως την ημέρα του Πάσχα το 48,4% των πιστών προσέρχεται στον ιερό ναό μόνον για το Χριστός Ανέστη και κατόπιν αποχωρεί. Ενώ το 8,5% δεν προσέρχεται καθόλου. Το 46,1% ανέφερε ότι πιστεύει λιγότερο στα θεία αναφορικά με τα προηγούμενα χρόνια¹. Άλλη έρευνα σημείωσε ότι το 35% των Ελλήνων δηλώνει άνετα θρησκευόμενο, ενώ το 81% των νεότερων θεωρεί την Εκκλησία απόμακρη, και ένα 13% ότι πηγαίνει στην Εκκλησία τουλάχιστον μια φορά τον μήνα². Επίσης μελέτη η οποία εξετάζει τη μετάφραση των λειτουργικών κειμένων εξαιτίας της ελλιπούς κατανόησης τους απ' το ποίμνιο, συμπεραίνει ότι η ελλιπής κατανόηση δεν σχετίζεται τελικά με τη λειτουργική γλώσσα των ιερών κειμένων, αλλά με τη στοιχειώδη ή και ανύπαρκτη κατήχηση των Ελλήνων πιστών³.

Με βάση τα παραπάνω η εργασία στοχεύει αφενός στην παραγωγή λειτουργικής παιδείας και μορφώσεως και αφετέρου στην κατήχηση των Ελλήνων πιστών. Οι στόχοι αυτοί επιτυγχάνονται μέσα απ' τη συνολική κατανόηση του βάθους και του παραγόμενου έργου κατά τη θεία λειτουργία, αλλά και από τη θεολογική ανάλυση των ευχών της. Η δομή της εργασίας ακολουθεί ιστορική σειρά και πορεία γεγονότων ξεκινώντας απ' τις θυσίες στην εποχή της

¹ Κάπα Research, «Μειώνεται η θρησκευτική πίστη στην Ελλάδα», στο διαδικτυακό τόπο: <https://tvxs.gr/news/ellada/meionetai-i-thriskeytiki-pisti-stin-ellada/> (ημερομηνία ανάκτησης: 2-3-2025).

² Σωτήρης Μ. Τζούμας, «Γιατί αδιαφορεί το ορθόδοξο ποίμνιο για την πίστη μας και μειώνεται η παρουσία του κατά τον Εκκλησιασμό;», στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.exapsalmos.gr/giati-adiaforei-to-orthodoxo-poimnio-gia-tin-pisti-mas-kai-meionetai-i-parousia-tou-kata-ton-ekklisiasmo%CD%BE/> (ημερομηνία ανάκτησης: 2-3-2025).

³ Κ. Χολέβας, «Όχι στις μεταφράσεις των ιερών κειμένων της Θείας Λειτουργίας», στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/1373-oxi-stis-metafraseis-ton-ieron-keimenon-tis-theias-leitourgias> (ημερομηνία ανάκτησης: 2-3-2025).

Παλαιάς Διαθήκης, την εποχή δηλ. πριν την ένσαρκη παρουσία του Θεού Λόγου, για να καταλήξει εν τέλει στη θεία λειτουργία.

Το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται το τυπικό και τις θυσίες των Εβραίων. Μαζί με αυτό εξετάζονται τα πρόσωπα και τα έργα ορισμένων ανθρώπων με κεντρικό πρόσωπο αυτό του βασιλιά και ιερέα Μελχισεδέκ. Τον ιδιαίτερο ρόλο όλων αυτών σχετικά με το πρόσωπο του Χριστού αλλά και με τη θεία λειτουργία ερμηνεύει ο απόστολος Παύλος (5-65μ.Χ) .

Στη συνέχεια αναλύεται η παράδοση κατά το μυστικό δείπνο από τον Χριστό προς τους αποστόλους του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας και εξετάζεται η ιστορική του εξέλιξη. Η ιστορική αυτή εξέλιξη προϊόντος του χρόνου και για λόγους κυρίως αντιαιρετικούς παρήγαγε μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας διάφορους λειτουργικούς τύπους.

Η θεία λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου ταξινομείται στο πεδίο του βυζαντινού λειτουργικού τύπου και περιλαμβάνει την προαναφορά και τη λειτουργία του μυστηρίου. Η τελετή της προσκομιδής αποτελεί σήμερα ξεχωριστή ακολουθία απ' τη θεία λειτουργία, εντούτοις απαραίτητη για αυτή. Η προσκομιδή περιέχει την προετοιμασία και την προσφορά των τιμίων δώρων. Στην προαναφορά οι πιστοί έχουν θέα του Χριστού, ενώ στο μυσταγωγικό μέρος με την τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας έχουν γεύση.

Η ανάλυση των ευχών δεν εξαντλεί όλες τις θεολογικές έννοιες τις οποίες εκφράζουν, αλλά επικεντρώνεται σε αυτές που θεωρούνται ότι θα συμβάλλουν περισσότερο στην κατανόηση της θείας λειτουργίας και στην ορθόδοξη κατήχηση των πιστών. Οι προπαρασκευαστικές ευχές, η ευχή του χερουβικού ύμνου και η ευχή της αγίας Αναφοράς συνδράμουν τα μέγιστα για την εμβάθυνση στην ουσία και στο παραγόμενο έργο των αχράντων μυστηρίων.

Παρόμοιες εργασίες κατά το παρελθόν έχουν πραγματοποιήσει ο ιερός Νικόλαος Καβάσιλας (1322-1391) και ο ιερομόναχος Γρηγόριος. Ο πρώτος συνοψίζει το νόημα των τελούμενων στη θεία λειτουργία σ' ένα έργο και σε ένα σκοπό. Το έργο αφορά τη μεταβολή των τιμίων δώρων σε σώμα και αίμα Χριστού. Ο σκοπός στον αγιασμό των πιστών, οι οποίοι με τη θεία μετάληψη λαμβάνουν άφεση αμαρτιών και κληρονομούν τη Βασιλεία των ουρανών⁴.

⁴ Βλ. Ν. Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Το Περιβόλι της Παναγίας, 2006) σ. 21.

Ο ιερομόναχος Γρηγόριος συμπυκνώνει την ουσία της θείας λειτουργίας στη συγκεφαλαίωση όλης της θείας οικονομίας, διότι σε αυτή ζουν οι πιστοί το γεγονός της εν Χριστώ σωτηρίας⁵. Επίσης στην Τριαδική Θεοφάνεια η οποία ομολογείτε στις κατακλείδες των ευχών με την εκφορά του Τριαδικού ονόματος του Θεού, του Πατρός, του Υιού και του αγίου Πνεύματος⁶. Ακόμη η θεία λειτουργία σύμφωνα με τον ιερομόναχο Γρηγόριο αποτελεί σύνοδο ουρανού και γης, κατά την οποία σύμπασα η δημιουργία μαζί με τους πιστούς συνδοξολογούν τον Τριαδικό Θεό⁷. Τα δώρα που προσφέρει η τέλεση της θείας λειτουργίας στο εκκλησιαστικό σώμα είναι η ενσωμάτωση των πιστών στον Χριστό και η συγκρότηση του σώματος της Εκκλησίας⁸.

⁵ Βλ. Ιερομονάχου Γρηγορίου, *Η Θεία Λειτουργία Σχόλια* (Άγιον Όρος: Εκδόσεις Ιερών Κουτλουμουσιανών Κελλίων Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 2019) σ. 30.

⁶ Όπ. παρ. σ. 34.

⁷ Βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 36.

⁸ Όπ. παρ. σ. 38, 40.

Βιογραφικό σημείωμα του Μεγάλου Βασιλείου

Ο Μέγας Βασίλειος γεννήθηκε μεταξύ των ετών 329 ή 330 στην Καισάρεια της Καππαδοκίας. Οι γονείς του ήταν ο Βασίλειος και η Εμμέλεια πλούσιοι γαιοκτήμονες. Είχε άλλα οκτώ αδέρφια ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται ο Γρηγόριος Νύσσης και ο Πέτρος επίσκοπος Σεβαστείας. Σε βρεφική ηλικία μετακόμισε στα Άννησα του Πόντου όπου η γιαγιά του Μακρίνα τον μύησε στα διδάγματα της Εκκλησίας.

Πραγματοποίησε εγκύκλιες σπουδές στην Καισάρεια όπου γνωρίστηκε με τον Γρηγόριο Θεολόγο, στην Κωνσταντινούπολη και το 350 στην Αθήνα. Ύστερα επέστρεψε στην γενέτειρά του και εργάστηκε διδάσκοντας ρητορική. Ωστόσο, ταξίδεψε στην έρημο και μαθήτευσε κοντά στους ερημίτες ασκητές και βαπτίστηκε χριστιανός. Κατόπιν χάρισε την τεράστια περιουσία του και ασκήτευε στον Πόντο.

Το 362 χειροτονήθηκε άκοντα πρεσβύτερος αλλά επανήλθε γρήγορα στο ασκητήριό του. Εκεί εργάστηκε για την καθοδήγηση των νέων, για την οργάνωση των μονών κ.α. Το 364 επιστρέφει στην Καισάρεια και αναλαμβάνει εκκλησιαστικά καθήκοντα. Στον λιμό του 368 άσκησε κολοσσιαίο φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο πράγμα το οποίο συνέβαλε στη φήμη του.

Το 370 χειροτονείται μητροπολίτης Καισαρείας και μετά από δύο χρόνια άρχισε να ανοικοδομεί τη βασιλειάδα. Πέρα απ' το κοινωνικό έργο, εργάζεται άοκνα και για την ενότητα της Εκκλησίας συμβάλλοντας τα μέγιστα για την επιστροφή των πνευματομάχων στην Ορθοδοξία.

Από τον Ιούνιο του 373 επιβαρυνόταν συνεχώς η υγεία του και αναγκάστηκε τρία χρόνια αργότερα να μείνει έγκλειστος, χωρίς εντούτοις να πάψει να θεολογεί. Στα τέλη του 378 αρρώστησε βαρύτατα μένοντας κλινήρης, γεγονός το οποίο προκάλεσε την κοίμησή του στο τέλος της ίδιας χρονιάς. Κηδεύτηκε την 1-1-379.

Η παρακαταθήκη του Μεγάλου Βασιλείου στην Εκκλησία είναι σημαντική. Το πρώτο του έργο ήταν τα ηθικά το οποίο περιέχει προτροπές για τον χριστιανικό βίο. Συνέγραψε περί τις 368 επιστολές οι οποίες πραγματεύονται διάφορα προσωπικά, εκκλησιαστικά, κανονικά και κοινωνικά θέματα. Επίσης, έργα ασκητικά, ομιλίες, με γνωστότερη τη σειρά εννέα ομιλιών *Εἰς*

την εξαήμερον. Εντούτοις κορυφαία έργα της θεολογίας του αποβαίνουν το Κατά Εὐνομίου και το Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Η συμβολή του στη ανάπτυξη του λειτουργικού βίου είναι και εδώ πολυσήμαντη. Πρώτιστα συνεπικούρησε στη διαμόρφωση της ακολουθίας των Ωρών, εισήγαγε τη δοξολογία, *δόξα τῷ Θεῷ και Πατρί μετά τοῦ Υἱοῦ σύν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι*, διευθέτησε τις κινήσεις εντός του αγίου βήματος. Επίσης δύο ευχές του μεσονυκτικού αποδίδονται σε αυτόν. Ο Βασίλειος επενέβη και στο κείμενο της θείας λειτουργίας προσθέτοντας ευχές με δογματικό χαρακτήρα. Ωστόσο δεν την παρήγαγε ο ίδιος διότι προϋπήρχε της εποχής του⁹.

⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον βίο και τα έργα του ιερού πατρός βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλου, «Βασίλειος Καισαρείας», στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 1999) σς. 363, 389-402.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η προετοιμασία της θυσίας του Χριστού στην Παλαιά Διαθήκη

Ενότητα Α.1

Οι τύποι των θυσιών στο Λευϊτικόν

Όταν συνέβη η πτώση των πρωτοπλάστων¹⁰, ο Αδάμ και η Εύα απέκτησαν δύο υιούς, τον πρωτότοκο Κάιν και τον Άβελ. Τα δύο αδέρφια προσέφεραν θυσία στον Θεό. Ο Κάιν προσέφερε καρπούς γιατί ήταν γεωργός και ο Άβελ πρόσφερε ένα πρωτότοκο πρόβατο επειδή ήταν κτηνοτρόφος¹¹. Το γεγονός αυτό, δηλ. η προσφορά θυσίας του ανθρώπου προς τον Θεό μετά την πτώση του, καταδεικνύει δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι φανερώνει την ανάγκη του ανθρώπου να προσφέρει θυσία. Το δεύτερο πως αυτή αποτελεί αναπόσπαστο και βασικό τμήμα της θρησκευτικότητας των πρώτων ανθρώπων, για αυτό άλλωστε η Παλαιά Διαθήκη¹² την υπογραμμίζει στο βίο και την πολιτεία τους.

Οι άνθρωποι προσφέροντας θυσία στον Θεό τους στόχευαν και σε αντίστοιχες δωρεές¹³. Στο τρίτο βιβλίο της Π.Δ., το Λευϊτικόν, και συγκεκριμένα στα επτά πρώτα κεφάλαια ο ίδιος ο Τριαδικός Θεός αποκαλύπτει στον Μωυσή τις διατάξεις, τους τύπους, το τυπικό των θυσιών και το έργο των ιερέων στην τέλεση της θυσίας με κάθε λεπτομέρεια¹⁴. Οι θυσίες αναλόγως με το σκοπό τον οποίο εξυπηρετούν ταξινομούνται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τις αιματηρές και τις αναίμακτες¹⁵. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι θυσίες του ολοκαυτώματος μεγάλων

¹⁰ Για την πτώση των πρωτοπλάστων βλ. Ι. Γιαννακόπουλος, «Γένεσις», στο , *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄* (Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ, 1986) σσ 55-60.

¹¹ Όπ. παρ., σ. 66.

¹² Από εδώ και στο εξής Π.Δ.

¹³ Στην εργασία αυτή δεν θα ασχοληθούμε με τις θυσίες των ειδωλολατρικών λαών διότι δεν αφορούν το περιεχόμενο της συγκεκριμένης εργασίας. Οι θυσίες που σχετίζονται με την παρούσα εργασία είναι αυτές που τελούσαν οι ισραηλίτες.

¹⁴ Ι. Γιαννακόπουλος, «Λευϊτικόν», στο, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄* (Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ, 1986) σσ 9-52.

¹⁵ Ο Κάιν τέλεσε όπως γίνεται αντιληπτό αναίμακτη θυσία, προσφορά καρπών, ενώ ο Άβελ αιματηρή, προσφορά προβάτου.

ζώων όπως βοδιών, μικρών, όπως προβάτων ή και πτηνών όπως τρυγόνια και περιστέρια. Εδώ το θυσιαζόμενο καίγεται ολόκληρο. Επίσης στην κατηγορία αυτή δύναται να τελεσθεί και μερική θυσία στην οποία μόνον ένα τμήμα του θυσιαζομένου καίγεται, μερικό ολοκαύτωμα. Ο τύπος αυτός ονομάζεται και ευχαριστήριος θυσία¹⁶. Στην τάξη αυτή ανήκει και η εξιλαστήριος θυσία στην οποία το αίμα και το λίπος του θυσιαζομένου ανήκουν στο Θεό και το κρέας στον ιερέα¹⁷. Στις αιματηρές θυσίες περιέχονται ακόμη οι λεγόμενες ειρηνικές θυσίες ή θυσίες σωτηρίου και οι θυσίες περί αμαρτίας. Στην τελευταία περίπτωση αναλόγως με τη βαρύτητα του προσώπου που διέπραξε την αμαρτία έχουμε και διαφορετικό τυπικό θυσίας. Έτσι η τάξη αυτή χωρίζεται με βάση τα πρόσωπα που αμάρτησαν και έχουμε θυσία για χάρη αμαρτήσαντος αρχιερέως, θυσία για χάρη όλου του λαού, θυσία για αμαρτία πολιτικού άρχοντα, θυσία για οποιονδήποτε ιδιώτη και προσφορά θυσίας για ειδική περίπτωση π.χ. όταν κάποιος αγγίζει πτώμα ακάθαρτου ζώου. Πέραν όλων αυτών, στις αιματηρές θυσίες εμπεριέχονται και οι θυσίες πλημμελειματικού χαρακτήρα. Υπάρχουν πλημμελήματα προς τον Θεό και προς τον συνάνθρωπο κι εδώ αναλόγως την περίπτωση το τυπικό της θυσίας διαφέρει¹⁸.

Ωστόσο, η τέλεση αιματηρών θυσιών συνοδεύονταν από τις αναίμακτες αν και οι δύο τους ήταν αυτοτελείς και ανεξάρτητες. Οι αναίμακτες θυσίες ήταν το συμπλήρωμα των αιματηρών¹⁹. Στις αναίμακτες θυσίες κατατάσσονται η προσφορά σιμιγδαλιού όπου ο προσφέρων θα έχει ρίξει έλαιο σε αυτό, και η προσφορά λιβανιού. Ακόμα η προσφορά άζυμων άρτων από σιμιγδάλη ζυμωμένοι με έλαιο, και λαγάνες, στις οποίες θα έχει γίνει επάλειψη με έλαιο. Τους άζυμους άρτους τους προσέφεραν οι εύποροι ισραηλίτες ενώ τις λαγάνες οι φτωχότεροι. Μια άλλη μορφή αναίμακτης θυσίας ήταν και η προσφορά των απαρχών ή πρωτογεννημάτων των καρπών²⁰. Εδώ προσφέρονται στον Θεό οι καλύτεροι και ποιοτικότεροι πρώτοι τρυφεροί καρποί της συγκομιδής των χωραφιών των ισραηλιτών μαζί με έλαιο και

¹⁶ Δ. Μωραΐτης, «Θυσία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επίμ. έκδ., Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. ΣΤ' (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1965) σ. 565.

¹⁷ Όπ. παρ., σ. 565.

¹⁸ Για όλες αυτές τις λεπτομέρειες αλλά και για περισσότερες πληροφορίες για τις αιματηρές θυσίες των εβραίων βλ. Γιαννακόπουλος, Λευϊτικόν, 1986, σσ. 9-38.

¹⁹ Όπ. παρ., σ. 14.

²⁰ Επιπλέον πληροφορίες αναφορικά με τις αναίμακτες θυσίες και το τυπικό τους βλ. Γιαννακόπουλος, Λευϊτικόν, 1986, σσ. 14-19.

λιβάνι²¹. Όμως σε όλες ανεξαιρέτως τις περιπτώσεις των θυσιών, αιματηρές ή αναίμακτες ο προσφέρων προσκόμιζε μαζί με το θυσιαζόμενο προϊόν και αλάτι²². Μολαταύτα όλες οι προαναφερθείσες θυσίες δεν ήταν υποχρεωτικές για τους ισραηλίτες αλλά μόνον οι θυσίες για τέλεση αμαρτίας και οι θυσίες περί πλημμέλειας έφεραν υποχρεωτικό χαρακτήρα, οι υπόλοιπες ήταν προαιρετικές²³.

Οποιοδήποτε θυσιαζόμενο προϊόν αποτελούσε δώρο στο Θεό κι έτσι ο προσφέρων τη θυσία, το δώρο, ανέμενε αντιστοίχως μια δωρεά απ' το Θεό ως απάντηση στη θυσία του. Οι δωρεές αυτές ήταν πολυποίκιλες και είχαν διάφορες μορφές όπως το να εξιλεώσουν και να εξευμενίσουν τον Θεό απέναντί τους, να λάβουν άφεση αμαρτιών, να τον προδιαθέσουν θετικά για να τον έχουν προστάτη, να του εκδηλώσουν το σεβασμό τους κ.α.²⁴

Συνεπώς η προσφορά της θυσίας δεν αποτελεί μια απλή, τυπική διαδικασία όπου ο άνθρωπος είναι απλά υποχρεωμένος να τελεί για να μην τον τιμωρήσει ο Θεός, αλλά αποτελεί και ένα πρωτόγονο μέσω επικοινωνίας του πρώτου με τον δεύτερο και εκφράζει μια βαθιά, ουσιαστική και πανάρχαια σχέση εξαρτήσεως του ανθρώπου απ' τον Θεό. Επιπλέον γίνεται αντιληπτό ότι η έννοια της θυσίας χαρακτηρίζεται απ' τα παρακάτω δύο δίπολα, του δώρου και του αντιδώρου, της προσφοράς και της αντιπροσφοράς. Προσφέροντας ο άνθρωπος προς τον Θεό

²¹ Η προσφορά προς τον Θεό των απαρχών των καρπών εκφράζει την ευγνωμοσύνη των ανθρώπων προς τον Θεό για τους καλούς και εύκρατους καιρούς οι οποίοι ήταν υπαίτιοι για την καλή σοδειά. Η συγκομιδή των καρπών σε δύο περιπτώσεις λάμβανε επισημότερο χαρακτήρα γιατί συνέπιπτε τη μία φορά με τον θερισμό του κριθαριού στη διάρκεια της εβραϊκής πασχαλινής εβδομάδος, και την άλλη με τον θερισμό του σιταριού στην εορτή της εβραϊκής Πεντηκοστής. Εντούτοις η εφαρμογή της εντολής του Θεού για την προσφορά των απαρχών επεκτείνεται απ' τους φρέσκους καρπούς στα πρωτότοκα αρσενικά των ισραηλιτών είτε αυτά είναι ζώα είτε άνθρωποι, σε ανάμνηση της θανατώσεως των πρωτοτόκων των Αιγυπτίων, βλ. Ι. Γιαννακόπουλος, «Εξοδος», στο, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθόδοξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ, 1986) σ. 81. Πάν πρωτότοκο αρσενικό το οποίο διάνοιγε τη μήτρα της μητρός του βλ. Γιαννακόπουλος, Έξοδος, 1986, σ. 217, αφιερωνόταν στον Θεό ως δώρο και προσεκομίζετο στο ναό. Ο Χριστός ως πρωτότοκο παιδί της Παναγίας αφιερώθηκε και Αυτός στον Θεό ως δώρο, βλ. (Λκ. β, 22-23) στο Π. Ν. Τρεμπέλας, *Η Καινή Διαθήκη Μετα Συντόμου Ερμηνείας* (Αθήναι: Εκδόσεις Αδελφότης Θεολόγων Ο ΣΩΤΗΡ, 1997) σ. 228, πρβ. και κριτικό κείμενο της Καινής Διαθήκης το Ε. Nestle και Κ. Aland, *Novum Testamentum Graece* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012) σ. 185. Η επέκταση αυτής της εορτής από τους καρπούς προς τα πρωτότοκα αρσενικά των ισραηλιτών θα μας βοηθήσει στη συνέχεια να κατανοήσουμε το πρώτο τμήμα της Θείας Λειτουργίας, την τελετή της Προσκομιδής, Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την εορτή των απαρχών βλ. C. Hauret, «Απαρχές», *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, επιμ. έκδ. Χ. Dufour, ελλ. μετ. Κ. Χιωτέλλη, (Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλικό Κέντρο ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ, 1980) στ. 102-104.

²² Γιαννακόπουλος, Λευϊτικόν, 1986, σ. 18.

²³ Όπ. παρ., σσ. 24-38.

²⁴ Ι. Κολιτσάρας, «Θυσία», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν της Αγίας Γραφής*, (Αθήναι: Εκδόσεις Αδελφότης Θεολόγων η ΖΩΗ, 1998) σ. 138.

το δώρου του, τη θυσία του αναμένει το αντίδωρό του. Κάνει την προσφορά του και αναμένει την αντιπροσφορά του Θεού²⁵.

Ενότητα Α.2

Οι θυσίες της Π.Δ. ως σκιές και υποδείγματα της θυσίας του Χριστού

Όμως οι άνθρωποι παρόλο που πρόσφεραν τις θυσίες και τα δώρα τους στον Θεό και λάμβαναν τις αντιπροσφορές του και τις ευεργεσίες του, αισθάνονταν ότι αυτές δεν αρκούσαν για να λάβουν την πολυπόθητη άφεση των αμαρτιών τους, να λάβουν την λύτρωσή τους και να αποκαταστήσουν τη σχέση τους με τον Θεό. Εντούτοις ανέμεναν και γνώριζαν από τους προφήτες ότι στο μέλλον θα προσφερθεί η ανεκτίμητος, η μεγίστη και λυτρωτική θυσία υπέρ ολοκλήρου του ανθρωπίνου γένους²⁶.

Τον ιδιαίτερο ρόλο όλων των προηγούμενων θυσιών ως την προσφορά της ανώτερης και ανεπανάληπτης θυσίας του αμνού αναλύει ο απόστολος Παύλος (5-65 μ.Χ.) στην προς εβραίους επιστολή. Συγκεκριμένα στα (10, 1) και (10, 3-4) σημειώνει πως οι θυσίες της Π.Δ. ήταν ανεπαρκείς να παράσχουν άφεση αμαρτιών. Το αίμα των αλόγων ζώων είναι αδύνατον να συγχωρέσει τις αμαρτίες του ανθρώπου. Το μόνο που κάνουν οι θυσίες αυτές είναι ανάμνηση των αμαρτιών των ανθρώπων και όχι συγχώρεση. Το αποτέλεσμα αυτού είναι πως ο προσφέρων θα προσκομίζει συνεχώς στο θυσιαστήριο τα θυσιαζόμενα εις το διηνεκές κι έτσι θα επαναλαμβάνει τις ίδιες θυσίες²⁷. Ωστόσο, οι θυσίες αυτές πέρα από την ανεπάρκεια τους σχετικά με την παραχώρηση αφέσεως των αμαρτιών και της αποκαταστάσεως της κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό, αποτελούσαν σύμφωνα με τον απόστολο Παύλο υποδείγματα και

²⁵ Η κατανόηση της θυσίας ως προσφοράς του ανθρώπου και αντιπροσφοράς του Θεού, ως δώρο και αντίδωρο είναι εξέχουσας σημασίας για την εμβάθυνση στην ουσία της Θείας Λειτουργίας.

²⁶ Κολιτσάρας, Θυσία, 1998, σ. 142. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του προφήτη Ησαΐα στο (53, 6-8) όπου αναφέρει πως ο Κύριος θα παραδώσει κάποιον στον θάνατο σαν αμνό, δηλ. πρόβατο, το οποίο δεν θα αντισταθεί καθόλου στη σφαγή του και θα παραμείνει άφωνο ως τον θάνατό του για τις αμαρτίες του κόσμου, βλ. Ι. Γιαννακόπουλος, «Ησαΐας», στο, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ, 1986) σσ. 376-377. Οι παραπάνω προφητικοί στίχοι του Ησαΐα περιλαμβάνονται και στην τελετή της προσκομιδής.

²⁷ Τρεμπέλας, 1997, σ. 889 πρβ. και το Nestle & Aland, 2012, σ. 673.

σκιές της προφητευμένης από τον Ησαΐα μοναδικής θυσίας του αμνού, δηλ. του Χριστού²⁸. Η αιματηρή θυσία του Χριστού η οποία τελέστηκε με το ίδιο του το αίμα και όχι με το αίμα ξένων ζώων, ταύρων και προβάτων²⁹, εφάπαξ επάνω στο σταυρό, έχει εξαλείψει την αμαρτία και αποκατέστησε την κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό. Είναι λοιπόν αδιαμφισβήτητο πως οι θυσίες τις Π.Δ. μεταπίπτουν σε ήσσονα σημασία σχετικά με τη θυσία του Χριστού. Παρόλα αυτά οι πρώτες επιτελούν ένα πολύ σημαντικό έργο διότι δείχνουν τη δεύτερη ως σκιές και υποδείγματα αυτής. Το έργο αυτό των υποδειγμάτων είναι σπουδαίο γιατί προπαρασκευάζει, προετοιμάζει, προδιαθέτει θετικά, και παιδαγωγεί τους ανθρώπους να δεχθούν αυτή την ανώτατη, ανεκτίμητη και άμωμη θυσία του Χριστού.

Ενότητα Α.3

Γεγονότα και πρόσωπα της Π.Δ. στο έργο των υποδειγμάτων

Εκτός από τις προαναφερθείσες θυσίες διάφορα γεγονότα και πρόσωπα της Π.Δ. προεικονίζουν και προτυπώνουν τη θυσία του Χριστού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόπειρα θυσίας του Ισαάκ, μονογενούς υιού του Αβραάμ απ' τον πατέρα του³⁰. Οι γονείς του Ισαάκ, ο Αβραάμ και η Σάρα ήταν υπέργηροι, ωστόσο παρακαλούσαν τον Κύριο για ένα παιδί. Ο Κύριος τους υποσχέθηκε πως θα τους δώσει υιό μονογενή και έτσι έκανε. Υλοποίησε την υπόσχεσή του δίνοντας τους τον Ισαάκ με θαυματουργικό τρόπο. Προϊόντος του χρόνου ο Κύριος αποφάσισε ότι θέλει πίσω τον Ισαάκ και ζήτησε απ' τον Αβραάμ να τον θυσιάσει. Ο Αβραάμ δεν έκφρασε καμία αντίρρηση για την θυσία του υιού του, αντιθέτως, έκανε όλες τις αναγκαίες ετοιμασίες. Τη στιγμή όμως που ο πατήρ ήταν έτοιμος να θυσιάσει τον υιό του άγγελος τον σταμάτησε και του είπε να μην κάνει κανένα κακό στο παιδί του. Αφού ο Κύριος δοκίμασε την πίστη του Αβραάμ και απεδείχθη πως αυτός δεν λυπάται να θυσιάσει τον υιό του για χάρη του Κυρίου του, ο Θεός του επικυρώνει ότι του υποσχέθηκε³¹.

²⁸ Όπ. παρ. σ. 888, πρβ. και το κριτικό κείμενο όπ. παρ. σ. 672.

²⁹ Όπ. παρ. σ. 887, πρβ. όπ. παρ. σ. 671.

³⁰ Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 31.

³¹ Για την γέννηση του Ισαάκ, την απόπειρα θυσίας του Ισαάκ απ' τον πατέρα του αλλά και την υλοποίηση των υποσχέσεων του Θεού προς τον Αβραάμ βλ. κατά αντιστοιχία Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σς. 161-162, 167-

Ακόμη, προτύπωση και σκιά της θυσίας του Χριστού είναι η θυσία του πασχαλίου αμνού των ισραηλιτών³². Η καθιέρωση της θυσίας αυτής αρχίζει την εποχή κατά την οποία οι ισραηλίτες ήταν υπόδουλοι στους αιγυπτίους. Όντας σκλαβωμένοι οι πρώτοι στους δεύτερους ο Κύριος είτε στον Μωυσή και τον Ααρών πως εκάστη ισραηλιτική οικογένεια έπρεπε να προμηθευτεί από έναν αμνό ή ένα κατσίκι. Τα ζώα αυτά έπρεπε να θυσιαστούν τη 14^η του μηνός Νισάν, να καταναλωθούν, και με το αίμα τους θα έχριαν τους παραστάτες και το ανώφλι των θυρών των οικιών τους. Ο Κύριος επρόκειτο να εξαπολύσει τη δέκατη πληγή στους αιγυπτίους και άγγελος να θανατώσει κάθε πρωτότοκο τους, είτε αυτό είναι ζώο είτε άνθρωπος. Το αίμα αυτό του πασχαλίου αμνού αποτελεί την προστασία των ισραηλιτών απ' την δέκατη πληγή και είναι το ορατό σημείο της εύνοιας του Θεού σε αυτούς. Μετά την εκπλήρωση τις δέκατης πληγής, τον θάνατο των πρωτοτόκων των Αιγυπτίων ο Φαραώ ελευθέρωσε τους ισραηλίτες³³.

Οι ισραηλίτες θυσίασαν και έφαγαν τον πασχάλιο αμνό. Το γεγονός αυτό προκάλεσε δύο δωρεές σε αυτούς. Η μία ήταν η ελευθερία τους από την αιγυπτιακή σκλαβιά και η άλλη η αποφυγή του συγκεκριμένου θανάτου υπό του αγγέλου του Θεού. Οι δωρεές όμως αυτές έχουν έναν πρόσκαιρο και ιστορικό χαρακτήρα, διότι όποιος γεύεται τον πασχάλιο εκείνον αμνό, το υπόδειγμα, μπορεί να υποδουλωθεί ακόμη σε ξένους ειδωλολατρικούς λαούς, και το χειρότερο, συνεχίζει να πεθαίνει. Μολαταύτα υπάρχει ο πρωτότυπος αμνός, ο Χριστός, του οποίου ο πασχάλιος είναι εικόνα και σκιά. Οι δωρεές που προκύπτουν από τη βρώση του πρωτοτύπου αμνού αφορούν την κατάργηση του θανάτου και όχι αποφυγή, και την ήδη βιούμενη αιώνια ζωή. Ο Κύριος συνομιλώντας με Ιουδαίους υπογραμμίζει, πως όποιος φάει τη σάρκα του και

171. Με αφορμή το συγκεκριμένο περιστατικό αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι στην Αγία Γραφή δεν εγκρίνεται η τέλεση ανθρωποθυσιών όπως συμβαίνει σε άλλους ειδωλολατρικούς λαούς π.χ. χαναναίους. Από τη θυσία του κριαριού αντιλαμβανόμαστε τελικά πως και η θυσία των ζώων έχει συμβολικό και αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα, αντιπροσωπεύει τη θυσία του ανθρώπινου θελήματός για χάριν του Θεού. Ουσιαστικά ο Αβραάμ ανταποκρινόμενος θετικά στο πρόσταγμα του Κυρίου για θυσία του μονογενούς του υιού θυσιάζει το θέλημά του, το οποίο αντίκειται στον θάνατο του παιδιού του. Έτσι η εσωτερική διάθεση και η προαίρεση του ανθρώπου να θυσιαστεί για τον Θεό αναδεικνύεται έντονα διαδραματίζοντας τον σημαντικότερο ρόλο κατά το τελετουργικό μιας θυσίας και όχι το εξωτερικό προϊόν αυτής το οποίο έχει συμβολικό χαρακτήρα. Η ουσία είναι να περάσει ο άνθρωπος από το θυσιαζόμενο σύμβολο στη θυσία της προαιρέσεώς του. Ωστόσο ο Ισαάκ αποτελεί εικόνα της θυσίας του Χριστού, εικόνα του πρωτοτύπου, και όχι το πρωτότυπο, για αυτό το λόγο υπάρχει ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο θυσιών. Η θυσία του Χριστού εν τέλει περατώθηκε και ο θυσιαζόμενος Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών. Η θυσία του Ισαάκ δεν ολοκληρώθηκε αλλά αντικαταστάθηκε με θυσία ζώου, βλ. Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σς. 172-173.

³² Κολιτσάρας, Αμνός ο Πασχάλιος, 1998, σ. 38.

³³ Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τη θυσία του πασχαλίου αμνού και τη δέκατη πληγή των Αιγυπτίων βλ. Γιαννακόπουλος, Έξοδος, 1986, σς. 68-76.

πιεί το αίμα του έχει ήδη ζωή αιώνια και ο Κύριος θα τον αναστήσει την εσχάτη ημέρα³⁴. Αυτό σημαίνει πως τρώγοντας αυτόν τον αμνό, τον Χριστό δηλ. καταργούμε ουσιαστικά τον θάνατο, δεν τον αποφεύγουμε προσωρινά όπως συνέβη με τους ισραηλίτες. Εν κατακλείδι οι δωρεές του πασχαλίου αμνού είναι κατώτερες και υποδεέστερες του πρωτοτύπου γιατί είναι εφήμερες και αντίγραφα αυτού, ενώ αυτές του Χριστού ανώτερες γιατί είναι αιώνιες και πρωτότυπες³⁵.

Επιπλέον ο Μελχισεδέκ ο οποίος ήταν βασιλεύς της πόλεως Σαλήμ και ιερέας του Θεού του υψίστου. Συγκεκριμένα, κατά την επιστροφή του Αβραάμ στην Ιερουσαλήμ από τους νικηφόρους πολέμους, ο ιερέας Μελχισεδέκ του προσέφερε άρτο και οίνο και τον ευλόγησε³⁶. Σύμφωνα με τον απόστολο Παύλο ο Μελχισεδέκ είναι τύπος και σύμβολο του Χριστού. Η Αγία Γραφή κατά τη συνήθεια την οποία έχουν οι συγγραφείς της να σημειώνουν την καταγωγή, τη γενεαλογία και τον θάνατο σημαντικών προσώπων, στην περίπτωση του Μελχισεδέκ η συνήθεια αυτή δεν ακολουθείται, αλλά αποσιωπάτε. Ο Μελχισεδέκ σύμφωνα με τον Παύλο είναι απάτωρ, αμήτωρ και αγενεαλόγητος και όλα αυτά σε συνδυασμό με την έλλειψη μνείας του θανάτου του τον καθιστούν σαν να μην έχει αρχή και τέλος. Όπως ο Χριστός ο οποίος ως άνθρωπος είναι απάτωρ, δίχως πατέρα και ως Θεός είναι αμήτωρ διότι γεννήθηκε μόνον απ' τον Πατέρα. Έτσι ο Μελχισεδέκ μένει αιώνιος ιερέας, αφού δεν υπάρχει αναφορά του θανάτου του, ως τύπος του αληθινού και αιώνιου αρχιερέως Χριστού. Το γεγονός της ευλογίας του Μελχισεδέκ προς τον Αβραάμ δηλώνει πως η υπό αυτού προεικονιζόμενη ιερωσύνη του Χριστού είναι ανώτερη της εβραϊκής ιερωσύνης των Λευϊτών, διότι δεν είναι δυνατόν το μικρότερο και κατώτερο να ευλογεί το ανώτερο, αλλά το ανώτερο και

³⁴ Τρεμπέλας, 1997, σ. 398, πρβ. και το Nestle & Aland, 201, σ. 315. Ο Χριστός στο σημείο αυτό κυριολεκτεί, δηλ. πρόκειται για αληθινή βρώση του σώματος του και πόση του τιμίου του αίματος. Αυτό σημαίνει πως και ο Κύριος με τα λόγια του προετοιμάζει και παιδαγωγεί τους ανθρώπους στο να δεχθούν τη θυσία του και πιο συγκεκριμένα, το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Πώς είναι όμως δυνατόν να έχουμε από τώρα αιώνια ζωή και να πεθαίνουμε; Στο σημείο αυτό αξίζει να διαχωρίσουμε τον βιολογικό θάνατο από τον πνευματικό. Ο Χριστός ομιλεί εδώ περί της αιώνιου ζωής η οποία θα προέλθει ως αποτέλεσμα συμμετοχής στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Η συμμετοχή μας στο φρικτό αυτό μυστήριο μας αγάγει στην κατάργηση του αληθινού θανάτου, του πνευματικού θανάτου δηλ., ο οποίος είναι καρπός της αμαρτίας και όχι στην υπερνίκηση του βιολογικού θανάτου ο οποίος συνεχίζει να υφίσταται προς το παρόν. Ο βιολογικός θάνατος ωστόσο, θα καταργηθεί και αυτός με την ανάσταση των νεκρών, βλ. Τρεμπέλας, 1997, σ. 389.

³⁵ Πάντοτε σε όλες τις πτυχές του ανθρώπινου βίου το πρωτότυπο έχει μεγαλύτερη αξία και εγκυρότητα από ένα αντίγραφο.

³⁶ Για αυτούς τους πολέμους αλλά και για επιπλέον λεπτομέρειες για το πρόσωπο του Μελχισεδέκ βλ. Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σσ. 120-127.

σημαντικότερο ευλογεί πάντοτε το μικρότερό του³⁷. Τέλος, η προσφορά άρτου και οίνου του Μελχισεδέκ προς τον Αβραάμ συμβολίζει το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας³⁸ κατά το οποίο ο τίμιος άρτος μεταβάλλεται σε σώμα Χριστού και ο οίνος στο αίμα Του³⁹.

Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι ο Τριαδικός Θεός φρόντισε μέσω των θυσιών της Π.Δ. να παιδαγωγήσει και να προετοιμάσει την ανθρωπότητα να δεχθεί τη μοναδική και ανεκτίμητη προφητευμένη απ' τους προφήτες θυσία του Χριστού. Ο κατεξοχήν προεικονισμός αυτής ήταν η θυσία του πασχαλίου αμνού. Όποιος ισραηλίτης έφαγε τον πασχάλιο εκείνον αμνό γλύτωσε προσωρινά τον θάνατο. Όποιος όμως γευτεί τον πρωτότυπο αμνό τον διαβεβαιώνει ο Κύριος πως ζει ήδη αιώνια ζωή. Στη συνάφεια αυτή επιστρατεύονται γεγονότα αλλά και πρόσωπα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η απόπειρα θυσίας του Ισαάκ και το πρόσωπο του βασιλιά και ιερέα Μελχισεδέκ στον οποίο προτυπώνεται η αρχιεροσύνη του Χριστού και το μυστήριο της Θ.Ε. Όλα αυτά ερμηνεύονται απ' τον απόστολο Παύλο ως σκιές, προτυπώσεις, υποδείγματα, σύμβολα και αντίγραφα του έργου και της θυσίας του μονογενούς Υιού, του Χριστού. Μολαταύτα το βαθύτερο νόημα των παραπάνω συνοψίζεται στον Χριστό, στο πρωτότυπο.

Το γεγονός αυτό καθοδηγεί και διδάσκει πως στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία οι Έλληνες χριστιανοί δεν μένουν πάντοτε σταθεροί στα σύμβολα, στις απομιμήσεις και τις σκιές, αλλά εκλαμβάνονται όλα αυτά ως οδοδείκτες, μέσω των οποίων οδηγούνται στα πρωτότυπα, στη συγκεκριμένη περίπτωση στον Χριστό. Με άλλα λόγια οι Έλληνες χριστιανοί να οδηγούνται από το σύμβολο στο συμβολιζόμενο, στην εικονιζόμενη και πραγματική αλήθεια κι έτσι να εξασκούν τον βίο και την πολιτεία τους. Όλα αυτά βοηθούν την ελληνική κοινωνία ώστε να αντιληφθεί τον αληθινό σκοπό της υπάρξεως του ανθρώπου ο οποίος συνοψίζεται στην επίτευξη του καθ' ομοίωσιν.

Προκειμένου όμως να ζήσουμε αιώνια ο Χριστός έθεσε ως όρο τη βρώση και την πόση του τιμίου του σώματος και αίματος. Όποιος δεν θέλει να πεθάνει οφείλει να γευθεί τον Χριστό. Ο

³⁷ Τρεμπέλας, 1997, σ. 880. Πρβ. και τα χωρία (Ψαλμ. Ρθ. 1, 4) όπου ο Θεός φαίνεται να ομιλεί προς τον Υιό του και να του προσφέρει την ανώτερη ιερωσύνη του Μελχισεδέκ και όχι του εβραϊκού ιερατείου βλ. Ι. Γιαννακόπουλος, «Ψαλμοί», στο , *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ, 1986) σσ. 503, 506-507.

³⁸ Στο εξής Θ.Ε.

³⁹ Κολιτσάρας, Μελχισεδέκ, 1998, σ. 230.

Χριστός όμως αναλήφθηκε στον ουρανό μετά την ανάστασή του και δεν είναι σωματικά παρών. Τίθενται λοιπόν τα ερωτήματα, είναι αδύνατη η γεύση του Χριστού τώρα που δεν είναι σωματικά παρών και το προνόμιο αυτό το είχαν μόνον οι σύγχρονοι του άνθρωποι, με αποτέλεσμα όλοι οι μεταγενέστεροι άνθρωποι να πεθαίνουν; Η απάντηση είναι αρνητική διότι κάτι τέτοιο θα παρουσίαζε έναν Θεό αντιφατικό, άδικο και μεροληπτικό⁴⁰. Ο Χριστός εντούτοις γεύεται από τους πιστούς αληθινά και αντικειμενικά κατά τρόπο παράδοξο και μυστηριακό, και όσοι συμμετέχουν στο τραπέζι αυτό νικούν τον θάνατο και οδηγούνται από τώρα στην αιώνιο ζωή. Αυτό επιτυγχάνεται με τη συμμετοχή του ανθρώπου στη Θεία Λειτουργία⁴¹ στην καρδιά της οποίας βρίσκεται το ιερό μυστήριο του σώματος και αίματος του Χριστού, η Θ.Ε.

⁴⁰ Ο Τριαδικός Θεός σύμφωνα με την Αγία Γραφή είναι δίκαιος προς όλους τους ανθρώπους βλ. Γιαννακόπουλος, Ψαλμοί, 1986, σσ. 48, 66, βλ. και την ευαγγελική περικοπή της νεκρωσίμου ακολουθίας η οποία τελείται στον ιερό ναό, Ευάγγελος Π. Λέκκος, *Μικρόν Ευχολόγιον*, (Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1992) 249, πρβ. και το Nestle & Aland, 2012, σσ. 308-309 μαζί με το Τρεμπέλας, 1997, σσ. 389-390. Σε αυτή την περικοπή ο Χριστός ομολογεί ότι είναι δίκαιος και κρίνει δίκαια διότι πράττει το θέλημα του Θεού Πατρός ο οποίος είναι πάντοτε δίκαιος.

⁴¹ Στο εξής Θ.Λ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Το μυστήριο της Θ.Ε. και η σχέση του με τη Θ.Λ.

Ενότητα Β.1

Η παράδοση του μυστηρίου της Θ.Ε.

Ο ίδιος ο Κύριος παρέδωσε στο μυστικό⁴² δείπνο απευθείας το φρικτό μυστήριο της Θ.Ε. στους μαθητές του. Η πράξη αυτή σημαίνει πως η Θ.Ε. δόθηκε ρητά απ' τον Χριστό κατά τη διάρκεια της επίγειας ζωής του και είναι θεοπαράδοτο και θεοδίδακτο μυστήριο. Συγκεκριμένα, ο Κύριος κατά τον μυστικό δείπνου αφού έφαγαν άπαντες τις υλικές τροφές, πήρε στα χέρια του άρτο και αφού ευχαρίστησε τον Θεό Πατέρα τον έκοψε, και τον διαμοίρασε στους μαθητές του λέγοντας πως ο άρτος αυτός είναι το σώμα του, «*Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον καὶ εὐλογήσας ἔκλασεν καὶ δούς τοῖς μαθηταῖς εἶπεν, Λάβετε φάγετε, τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου*», (Μτ. κστ', 26). Κατά παρόμοιο τρόπο έπραξε και με το ποτήριο του οίνου για το οποίο σημείωσε πως το περιεχόμενο του ποτηριού αυτού δεν είναι απλός οίνος αλλά το τίμιο αίμα του, «*καὶ λαβὼν ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων, πίνετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο γάρ ἐστιν τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυννόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*», (Μτ. κστ', 27). Τα λόγια αυτά του Χριστού είναι τα ιδρυτικά λόγια του μυστηρίου της Θ.Ε. Αποτελούν την ιστορική αρχή ιδρύσεως αυτής και ταυτόχρονα απαρτίζουν την πρώτη Θ.Λ.

⁴² Η λέξη μυστικός αναφορικά με το μυστικό δείπνο δεν έχει τη σημασία του κρυμμένου, του κρυφού, με την έννοια ότι οι μαθητές και ο Κύριος έψαχναν μέρος να κρυφτούν για να φάνε μαζί για τελευταία φορά. Αλλά η λέξη μυστικός ανάγεται στο μύω, στους μύστες, στους μουμένους σε κάποιο μυστήριο. Η λέξη μύω σημαίνει κλείνω τα μάτια και μύστες χαρακτηρίζονταν οι άνθρωποι οι οποίοι μούνταν στα μυστήρια π.χ. Ελευσίνια, και είχαν την υποχρέωση να μην ομιλούν και φανερώνουν αυτά στους εχθρούς των μυστηρίων και σε αμύητους ανθρώπους, βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, «Μυστικός», *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, επίμ. έκδ. Γ. Τσιβεριώτης, (Αθήνα: Εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., 2002) σσ. 1157-1158. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η βαθύτερη έννοια του μυστικού δείπνου εδράζεται στη μύηση των μαθητών στα άχραντα μυστήρια του σώματος και αίματος του Χριστού. Επομένως οι μαθητές του Κυρίου και όλοι όσοι μετέχουν και κοινωνούν απ' τη Θ.Ε. γίνονται μύστες του μυστηρίου. Η έννοια αυτή αποτυπώνεται καθαρά στην ακολουθία της θείας μεταλήψεως όπου ο κοινωνών ομολογεί πως σε κανέναν εχθρό του μυστηρίου δεν θα πει τίποτε για αυτό, βλ. *Ωρολόγιον το Μέγα* (Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2022) σ. 573.

που τελέστηκε στην ιστορία⁴³. Με την καθιέρωση και την de facto παράδοση του μυστηρίου, κάθε πράξη, κάθε γεγονός ή θυσία που συμβόλιζε και προτύπωνε έως τότε τη θυσία του Κυρίου και το μυστήριο της Θ.Ε. παύει να υφίσταται. Το πρωτότυπο είναι πλέον παρών αντικαθιστώντας έτσι όλους τους τύπους και τις προγενέστερες θυσίες. Τέλος, παρέδωσε εντολή στους μαθητές να κάνουν και αυτοί το ίδιο, «*τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*» (Λκ. κβ', 19), να τελούν δηλ. και αυτοί το μυστήριο της Θ.Ε. για να τον θυμούνται. Να θυμούνται τη σταυρική του θυσία, την απολύτρωσή τους, την άφεση των αμαρτιών τους και την σωτηρία τους, η οποία επετεύχθη με τη θυσία του⁴⁴.

Οι πιστοί ωστόσο δεν είναι δυνατόν να γευθούν απευθείας τον Χριστό συμμετέχοντας στο μυστήριο της Θ.Ε. απροετοίμαστοι, χωρίς να έχει δημιουργηθεί a priori μια κατάνυξη, ένας πόθος, μια ροπή και μια πνευματική άνοδος στις ψυχές τους. Η πνευματική αυτή άνοδος αφορά τη στροφή της ανθρώπινης καρδιάς από τα επίγεια στα πνευματικότερα, και ειδικά προς τον Χριστό, για αυτό ο ιερέυς καλεί το λαό «*Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας*»⁴⁵. Η εκκλησία για να τονίσει και να επιτύχει αυτήν την προπαρασκευή και την κατάνυξη των πιστών την ώρα της λατρείας, φρόντισε να περιβάλλει το μυστήριο της Θ.Ε. με κατάλληλους ύμνους και προσευχές⁴⁶. Οι ύμνοι αυτοί, μαζί με τις προσευχές, τα αναγνώσματα, τις κινήσεις του λειτουργού και το μυστήριο της Θ.Ε. δημιουργούν στη λειτουργική ζωή της εκκλησίας τη Θ.Λ.⁴⁷

⁴³ Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σσ. 16, 41.

⁴⁴ Τα τρία συνοπτικά ευαγγέλια σημειώνουν την παράδοση του μυστηρίου της Θ.Ε. κατά το μυστικό δείπνο βλ. Τρεμπέλας, 1997, (Μτ. κστ', 17-29) σσ. 116-17, (Μκ. ιδ', 22-25) σσ. 201-202, (Λκ. κβ', 7-20) σσ. 345-346, πρβ. κατ' αντιστοιχία και το Nestle & Aland, 2012, σσ. 88-89, 163-164, 275-276.

⁴⁵ Βλ. *Ιερατικόν*, επιμ. έκδ. Κων. Παπαγιάννης, (Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2021) σ. 168.

⁴⁶ Ευ. Θεοδώρου, «Λειτουργία, Θεία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επίμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τομ. Η' (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1966) στ. 187.

⁴⁷ Η λέξη λειτουργία είναι σύνθετη και προέρχεται απ' το λῆιτον ή λήϊτον και από τη λέξη ἔργον και δήλωνε την τέλεση δημοσίου έργου από πλούσιους ανθρώπους. Πέραν από αυτήν την έννοια είχε και τη σημασία της δημόσιας λατρείας. Ειδικά στον Χριστιανισμό η Θ.Λ. σημαίνει τη λατρευτική πράξη τελέσεως του μυστηρίου της Θ.Ε., βλ. Οπ. παρ. στ. 179.

Ενότητα Β.2

Η ιστορική ανασκόπηση της Θ.Λ.

Η πρώτη Θ.Λ. ήταν ο μυστικός δείπνος. Για αυτό αποτέλεσε και τη βάση όλων των Θ.Λ. των αποστολικών χρόνων, με τη διαφορά πως στην θέση του προεστώτος δεν είναι ο Χριστός αλλά οι απόστολοι⁴⁸. Οι τελευταίοι με το κήρυγμα και με τη δράση τους είχαν ιδρύσει τοπικές εκκλησίες με τις οποίες διατηρούσαν πνευματική επαφή και επικοινωνία διαμέσου επιστολών. Οι ευχαριστιακές συνάξεις για την κλάση του άρτου την περίοδο αυτή άρχιζαν με την ανάγνωση των επιστολών των αποστόλων τις οποίες έστελναν προς τις τοπικές εκκλησίες. Ακολουθούσε σύμφωνα με τις προτροπές του Παύλου ο ασπασμός της ειρήνης με φίλημα άγιο⁴⁹. Ο τρόπος μεταδόσεως του ασπασμού ήταν διπλός. Η πρώτη εκδοχή θέλει κάθε γυναίκα να ανταλλάσσει με όλες τις γυναίκες τον ασπασμό, ομοίως και κάθε άνδρας. Οι ιερείς επαναλάμβαναν το ίδιο με αυτούς που βρίσκονταν στο άγιο βήμα. Δεν μπορούσε όμως ένας άνδρας να ασπαστεί μια γυναίκα. Η δεύτερη εκδοχή προβάλλει τον ασπασμό να μεταδίδεται απ' το άγιο βήμα προς τους εκκλησιαζομένους μεταδίδοντας αυτόν κάθε φορά ο καθένας στον διπλανό του κ.ο.κ.⁵⁰ Μετά από αυτό σειρά είχε η τριαδική ευλογία «*Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν*⁵¹», η οποία βρίσκεται σήμερα στο προοίμιο της ευχαριστηρίου ευχής⁵², την οποία και διάβαζαν. Εν

⁴⁸ Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 16.

⁴⁹ Βλ. (Ρωμ. ιστ', 16), (Α' Κορ. ιστ', 20), (Β' Κορ. ιγ', 12) στα Τρεμπέλας, 1997, σσ. 659, 712, 746, πρβ. αντίστοιχα και το Nestle & Aland, 2012, σσ. 516, 553, 577. Ο άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων (313-386) στην Ε' μυσταγωγική του κατήχηση σημειώνει πως το φίλημα αυτό δεν είναι όπως αυτά τα οποία ανταλλάσσουν οι άνθρωποι κατά την κοινωνική τους ζωή, αλλά είναι φίλημα το οποίο εδραιώνει την αγαπητική κοινωνία των μελών της εκκλησίας προάγοντας ταυτόχρονα και την ενότητα των μελών της. Ακόμη, παρέχει την αλληλοσυγχώρηση, την αμνησικακία και αποτελεί σημείο συνδιαλλαγής των μελών της για αυτό και είναι άγιο, βλ. Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων*, (Καρέα: Εκδόσεις ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου, 2023) σσ. 628-631.

⁵⁰ Ο ασπασμός της ειρήνης έχει εκλείψει σήμερα απ' το λαό, έχει διατηρηθεί μόνον μεταξύ των ιερέων σε περίπτωση συλλειτουργού. Για τον τρόπο του ασπασμού βλ. Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, σ. 192.

⁵¹ Βλ. Nestle & Aland, 2012, σ. 577, χωρίο (Β' Κορ. 13, 13).

⁵² Η ευχαριστήριος ευχή ανήκει στις παλιότερες ευχές της Θ.Λ. Είναι διαφορετική στις Θ.Λ. του ιερού Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου. Επειδή όμως οι λειτουργίες αυτές ακολουθούν το ίδιο διάγραμμα βλ. Ιωάννης Μ. Φουντούλης, *Τελετουργικά θέματα*, (Αθήνα: Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2009) σσ. 274-275, πρβ. και το Ιερατικόν το οποίο περιλαμβάνει τις δύο λειτουργίες αντίστοιχα, Παπαγιάννης, 2021, σσ. 111-147, 151-186 η ευχή αυτή βρίσκεται λειτουργικά στο ίδιο σημείο. Η εισαγωγή της ευχής απαρτίζεται από το διάλογο κλήρου και λαού, βλ. Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σ. 168, ο οποίος οριοθετείται απ' το *Στῶμεν καλῶς...* έως το *Ἄξιον καὶ δίκαιον*. Στην Ορθόδοξη Ανατολή η ευχή της αγίας Αναφοράς εισάγεται μέσω της ευχαριστηρίου ευχής, *Ὁ ὢν, Δέσποτα, Κύριε Θεέ...* βλ. τη Θ.Λ. του Μεγάλου

συνεχεία επαναλάμβαναν τα ιδρυτικά λόγια του μυστηρίου της Θ.Ε. και ανέπεμπαν την ευχή της επικλήσεως⁵³. Τέλος, τεμάχιζαν το σώμα του Κυρίου και κοινωνούσαν⁵⁴. Εντούτοις οι πρώτοι χριστιανοί συνδύαζαν το μυστήριο της Θ.Ε.⁵⁵ και με τα δείπνα της αγάπης⁵⁶.

Λίγο αργότερα και με βάση το έργο του Ιουστίνου του φιλοσόφου (100-165) Α' Απολογία το οποίο γράφτηκε περί το 150, πληροφορούμαστε ότι συνάξεις για την τέλεση της Θ.Ε. ξεκινούσαν με τα αγιογραφικά αναγνώσματα και το κήρυγμα του προεστώτος. Αναγιγνώσκονταν από τον κλήρο ευχές προς τον Τριαδικό Θεό στις οποίες ανταπαντούσε ο λαός με το αμήν. Ακολουθούσε ο ασπασμός της ειρήνης και η προσφορά των τιμίων δώρων⁵⁷. Στη συνέχεια διάβαζαν την ευχαριστήριο και την τελεστική ευχή του μυστηρίου, την οποία ονομάζει ο Ιουστίνος «ευχήν λόγου». Μετά από αυτό μεταλάμβαναν οι πιστοί του σώματος και αίματος του Χριστού. Στους απόντες από τη σύναξη μεταφέρονταν η Θεία Κοινωνία⁵⁸ με

Βασιλείου, Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 168 και την εισαγωγής της. Η ευχή της αγίας Αναφοράς διαρκεί ως την απόλυση των πιστών και για αυτό περιλαμβάνει τους ιδρυτικούς λόγους του μυστηρίου, την ευχή της επικλήσεως, τις ικεσίες, την Κυριακή προσευχή, την κοινωνία των πιστών και την απόλυσή τους. Για την ευχαριστήριο ευχή και για τη σχέση της με την αγία Αναφορά βλ. Δημ. Ν. Μωραΐτης, «Ευχαριστήριος ευχή», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Ε', (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1964) στ. 1118-1119, και το Ευ. Θεοδώρου, «Αναφορά», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Β', (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1963) στ. 651-655.

⁵³ Η ευχή αυτή αποτελεί ένα τμήμα της ευχής της αγίας αναφοράς. Με την ευχή αυτή ο λειτουργός παρακαλεί τον Θεό Πατέρα να αποστείλει το Άγιο Πνεύμα και να μεταβάλλει τα προσφερόμενα δώρα, τον άρτο και το νόμα, σε Σώμα και Αίμα Χριστού, βλ. Δημ. Ν. Μωραΐτης, «Επικήλησις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Ε', (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1964) στ. 775-777, βλ. και το Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 173.

⁵⁴ Για τον τρόπο τελέσεως των ευχαριστιακών συνάξεων των αποστολικών χρόνων βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 17.

⁵⁵ Το μυστήριο της Θ.Ε. έχει πολλές ονομασίες, ενδεικτικά αναφέρουμε πως αυτό ονομάζεται ευλογία, κλάσις του άρτου, μυσταγωγία, κυριακό δείπνο, μυστικό δείπνο, τράπεζα του Χριστού, μυστική θυσία, άρτος ουράνιος και άρτος επιούσιος, φρικτά μυστήρια κ.α. Για ακόμα περισσότερες ονομασίες βλ. Ιω. Ν. Καρμίρης, «Ευχαριστία, Θεία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Ε' (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1964) στ. 1120.

⁵⁶ Οι χριστιανοί των αποστολικών χρόνων συναθροίζονταν τις απογευματινές ώρες στις οικίες πλούσιων χριστιανών με σκοπό να τελέσουν το μυστήριο της Θ.Ε. Εκεί δειπνούσαν, έτρωγαν διάφορα φαγητά και τελούσαν μαζί με αυτό το φρικτό μυστήριο. Τα δείπνα αυτά ονομάζονταν δείπνα αγάπης. Ένεκα όμως των παρεκτροπών των χριστιανών κατά τα δείπνα αυτά και της υποβαθμίσεως της ουσίας του μυστηρίου (Α' Κορ. ια', 17-34), οι αγάπες απ' τις αρχές του δευτέρου αιώνας αποσυνδέθηκαν απ' τη Θ.Ε. Η τέλεση του μυστηρίου μετατέθηκε απ' τις εσπερινές ώρες στις πρωινές και ως τόποι τελέσεως του ορίστηκαν οι τάφοι των μαρτύρων, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 18. Για επιπλέον πληροφορίες σχετικά με τα δείπνα αγάπης αλλά και για το αν αυτά λάμβαναν χώρα πριν ή μετά το μυστήριο της Θ.Ε. βλ. Δημ. Σ. Λουκάτος, «Αγάπη», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Α' (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1962) στ. 138-139 και το Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, στ. 181.

⁵⁷ Ως τίμια δώρα λογίζονται ο άρτος και ο οίνος ή νόμα.

⁵⁸ Από εδώ και στο εξής Θ.Κ.

τους διακόνους. Στο τέλος ακολουθούσε φιλανθρωπική συνδρομή απ' τους πλουσίους χριστιανούς προς τους φτωχότερους⁵⁹.

Την εποχή του ιερού Χρυσοστόμου (περ. 350 – 407) η Θ.Λ. μοιάζει πολύ με τη σημερινή της μορφή. Ξεκινούσε με την είσοδο του επισκόπου στο ναό ο οποίος ευλογούσε το λαό για να έχει ειρήνη, ανταπαντώντας ο τελευταίος «καί τῷ πνεύματί σου». Διαβάζονταν τρία αγιογραφικά αναγνώσματα, απ' τους προφήτες, απ' τον απόστολο και απ' το Ευαγγέλιο και γινόταν το κήρυγμα του θείου λόγου. Μετά το κήρυγμα εύχονταν για τους κατηχουμένους και τους μετανοούντες οι οποίοι και αποχωρούσαν απ' τον ιερό ναό. Με την αποχώρηση αυτών λάμβανε χώρα η μεγάλη είσοδος και ο ασπασμός της ειρήνης. Αναπέμπονταν η ευχή της αγίας Αναφοράς, ο επινίκιος ύμνος⁶⁰, τα ιδρυτικά λόγια του Χριστού και η επίκληση του Αγίου Πνεύματος. Στο τέλος διάβαζαν την προσευχή του «Πάτερ ἡμῶν⁶¹», κοινωνούσαν οι πιστοί και γινόταν η απόλυσή τους⁶².

Εν κατακλείδι από το μυστικό δείπνο κι έπειτα, το τυπικό της Θ.Λ. εξελίχθηκε σταδιακά και πλουτίστηκε με ευχές και θεολογικό περιεχόμενο. Ωστόσο διατήρησε ως και σήμερα πρωτοχριστιανικά στοιχεία, όπως είναι ο ασπασμός της ειρήνης, η ευχή επικλήσεως, η τριαδική ευλογία και τα ιδρυτικά λόγια του μυστηρίου. Η σταδιακή εξέλιξή της οφείλεται κυρίως σε δύο λόγους. Ο πρώτος είναι πως κατά τους δεύτερο και τρίτο αιώνα υπήρχε μια σχετική ελευθερία στη διατύπωση των ευχών⁶³ εκ μέρους των επισκόπων. Αυτό σημαίνει πως κάθε επίσκοπος μιας τοπικής εκκλησίας αυτοσχεδίαζε δικές του λειτουργικές ευχές. Ο δεύτερος αφορά τις επικείμενες αιρέσεις που άρχιζαν να αναφύονται στους κόλπους της εκκλησίας. Η ύπαρξη των αιρέσεων ανάγκασε τους επισκόπους να συνθέσουν μεγαλύτερες λειτουργικές ευχές ή να προσθέσουν και άλλες, οι οποίες να είναι θεολογικώς και φιλολογικώς άρτιες και να περιέχουν αντιαρετική διδασκαλία. Οι δύο αυτοί λόγοι καταδεικνύουν την

⁵⁹ Για την τέλεση του μυστηρίου της Θ.Ε. την εποχή του Ιουστίνου βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 19 και Θεοδώρου, *Λειτουργία, Θεία*, 1966, στ. 182.

⁶⁰ Ο ύμνος αυτός προστέθηκε στη Θ.Λ. στα τέλη του πρώτου αιώνας, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 18.

⁶¹ Η προσευχή αυτή ονομάζεται και Κυριακή προσευχή γιατί παραδόθηκε απ' τον Χριστό στους ανθρώπους κατά την επί του όρους ομιλία του, εξάρωντας έτσι τον τρόπο της σωστής προσευχής βλ. (Μτ. στ', 9-13) στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 23, πρβ. και το Nestle & Aland, 2012, σσ. 14-15.

⁶² Για το τυπικό της τελέσεως της Θ.Λ. την εποχή του Χρυσοστόμου βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σσ. 26-27.

⁶³ Οπ. παρ. σ. 18, βλ. και Ευ. Θεοδώρου, «Λειτουργικοί Τύποι», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Η' (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1966) στ. 201.

αλληλεπίδραση της Θ.Λ. με τις τοπικές παραδόσεις των τοπικών εκκλησιών αλλά και με την ιστορία η οποία επηρεάζει το ιερό κείμενο της Θ.Λ. Το γεγονός αυτό ωστόσο άφησε ανεπηρέαστη την ουσία και το κέντρο της Θ.Λ., τη Θ.Ε. Αυτό συνέβη διότι οι προσθήκες που έγιναν δεν ήταν άσχετες μεταξύ τους, αλλά βρίσκονταν σε θεολογική συνάφεια και διέπονταν από οργανική ενότητα και σταθερότητα, δείχνοντας και προασπίζοντας πάντοτε το σκοπό της Θ.Λ., τη Θ.Ε. Εντούτοις οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στην ύπαρξη διαφόρων λειτουργικών τύπων⁶⁴.

Ενότητα Β.3

Οι λειτουργικοί τύποι της Θ.Λ. στην Ανατολή

Οι παράγοντες που οδήγησαν στη διαφοροποίηση της λατρείας και στους διάφορους λειτουργικούς τύπους κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ήταν κυρίως οι τοπικές παραδόσεις των τοπικών εκκλησιών, η ελευθερία και ο αυτοσχεδιασμός στη λατρεία και ο πόλεμος κατά των αιρέσεων. Ειδικά ο τελευταίος παράγων παρέσυρε εκτός απ' τις λειτουργικές ευχές, και τους ύμνους, όπου και αυτοί εμπλουτίστηκαν με δογματικές εκφράσεις στις οποίες βρίσκουμε αναφανδόν τη διατύπωση της ορθής πίστης σε αντιδιαστολή με την αίρεση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τακτικής αυτής αποτελεί η εισαγωγή του συμβόλου της πίστεως στη Θ.Λ. η οποία πραγματοποιήθηκε τον 5^ο αι⁶⁵. Προϊόντος του χρόνου, στην Ανατολή δημιουργήθηκαν κυρίως τέσσερις λειτουργικοί τύποι, ο αλεξανδρινός, ο αντιοχειανός, ο βυζαντινός και ο αρμένικος⁶⁶.

Ο αλεξανδρινός ή αιγυπτιακός λειτουργικός τύπος περιλαμβάνει την ελληνική λειτουργία της Αλεξάνδρειας, την κοπτική και την αιθιοπική ή αβησσυνιακή λειτουργική παράδοση. Η κύρια ελληνική Θ.Λ. της Αλεξάνδρειας είναι η Θ.Λ. του αγίου Μάρκου του ευαγγελιστού, ιδρυτή της εκκλησίας της Αλεξάνδρειας. Το αρχικό κείμενο της Θ.Λ. του αγίου Μάρκου συγγράφηκε μετά τον 1^ο αι. στην ελληνική γλώσσα. Βάση του υπάρχοντος όμως κειμένου, θεωρούνται κάποιες

⁶⁴ Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, στ. 182.

⁶⁵ Βλ. Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, στ. 192, και Θεοδώρου, Λειτουργικοί Τύποι, 1966, στ. 200.

⁶⁶ Θεοδώρου Ε., Λειτουργικοί Τύποι, 1966, σ. 201.

ευχές απ' το ευχολόγιο του Σεραπίωνος επισκόπου Θμούεως. Ωστόσο, οι έκδηλες επιδράσεις τις οποίες δέχθηκε απ' τη βυζαντινή λειτουργία την οδήγησαν στην αφάνεια για τους επόμενους αι⁶⁷. Η εκκλησία της Αλεξάνδρειας παρέλαβε επίσης απ' τη Μικρά Ασία ή τη Συρία δύο Θ.Λ. στα ελληνικά, επονομαζόμενες Θ.Λ. του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου και Θ.Λ. του Μεγάλου Βασιλείου. Στην πρώτη απηχούν μονοφυσιτικές διατυπώσεις και ευχές για αυτό πιθανότατα προέρχεται απ' τη Συρία, ενώ η δεύτερη προέρχεται από σμίκρυνση ομώνυμης λειτουργίας η οποία ετελείτο στη βυζαντινή εκκλησία⁶⁸. Η κοπτική παράδοση αυτού του τύπου χρησιμοποιεί τρεις Θ.Λ. οι οποίες φέρουν τα ονόματα των επισκόπων Κυρίλλου, Μεγάλου Βασιλείου και Γρηγορίου του Θεολόγου. Οι λειτουργίες αυτές μεταφράστηκαν στην κοπτική και στην αραβική γλώσσα από πρωτότυπες ελληνικές. Η Θ.Λ. που χρησιμοποιείται περισσότερο στην περίπτωση αυτή ήταν του μεγάλου Βασιλείου⁶⁹. Η αιθιοπική ή αβησσυνιακή Θ.Λ. είναι ουσιαστικά η κοπτική παράδοση στη γλώσσα Ge'ez⁷⁰.

Ο αντιοχειανός λειτουργικός τύπος περιλαμβάνει την ελληνική αντιοχειανή Θ.Λ., την δυτικοσυριακή και την ανατολικοσυριακή. Η σπουδαιότερη ελληνική αντιοχειανή Θ.Λ. είναι του αποστόλου Ιακώβου του Αδελφοθέου η οποία εκπορεύεται απ' τα Ιεροσόλυμα, είχε διαδοθεί σε ολόκληρο το Πατριαρχείο Αντιοχείας και χρονολογείται απ' τον τέταρτο αι. Τη λειτουργία αυτή χρησιμοποιούν σε συριακή μετάφραση οι αποσχισθέντες μονοφυσίτες μετά την εν Χαλκηδόνι τέταρτη οικουμενική σύνοδο (451). Εντούτοις, με το πέρασμα των αιώνων δέχτηκε πολλές βυζαντινές επιδράσεις απ' τους Μελχίτες, οι οποίες την οδήγησαν τον 12^ο αι. στην αντικατάστασή της απ' τη βυζαντινή. Στην περιοχή του Πατριαρχείου Αντιοχείας ανήκει επίσης και η Θ.Λ. του αγίου Κλήμεντος ή Κλημέντειος λειτουργία, η οποία προέρχεται από συνένωση λειτουργικών εκφράσεων από διαφορετικές παραδόσεις. Η δυτικοσυριακή παράδοση εκτός της Θ.Λ. του Ιακώβου περιέχει και μια Θ.Λ. η οποία σχηματίστηκε στην περιοχή της Εδέσσης στη συριακή γλώσσα. Ακόμη στη παράδοση αυτή ανήκει και η μαρωνιτική λειτουργία η οποία ήταν σε χρήση από χριστιανικές ομάδες της περιοχής του

⁶⁷ Βλ. Στ. Σουλμιώτης, «Η ιστορία της αρχαίας Θείας Λειτουργίας του Αγ. Μάρκου που χρονολογείται από τον 1ο μ.Χ. αι.- Τι ανέφερε ο Αγ. Νεκτάριος», στο διαδικτυακό τόπο: <https://ekkairo.org/2020/10/19/i-istoria-tis-arxaias-theias-leitourgias-tou-agiou-markou-pou-xronologeitai-apo-ton-1-mx-aina-ti-anefero-o-agios-nektarios-photos/> (ημερομηνία ανάκτησης: 23-12-2024), βλ. επίσης και Θεοδώρου, Λειτουργικοί Τύποι, 1966, στ. 201-203.

⁶⁸ Θεοδώρου, Λειτουργικοί Τύποι, 1966, σ. 203.

⁶⁹ Θεοδώρου, Λειτουργικοί Τύποι, 1966, στ. 203-204.

⁷⁰ Για τον αλεξανδρινό λειτουργικό τύπο, βλ. όπ. παρ. στ. 201-205.

Λιβάνου, οι οποίοι όμως από την εποχή των σταυροφοριών δέχτηκαν πολλές ρωμαϊκές επιδράσεις και συνενώθηκαν τελικά με τους Λατίνους. Η ανατολικοσυριακή λειτουργία της οποίας το κέντρο είναι η αναφορά του Ιππολύτου, χρησιμοποιείται απ' τους χαλδαίους και τους Νεστοριανούς του Ιράκ καθώς και απ' τους ανθρώπους του Μαλαμπάρ των Ινδιών, επηρεασμένη όμως και αυτή από λατινικές δοξασίες⁷¹.

Ο βυζαντινός λειτουργικός τύπος κατάγεται απ' την Αντιόχεια, έχει προσλάβει όμως πολλά λειτουργικά στοιχεία απ' την Καππαδοκία και ομοιάζει πολλή με την ελληνική αντιοχειανή Θ.Λ. Στον τύπο αυτό ανήκουν οι Θ.Λ. του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιερού Χρυσοστόμου, η λειτουργία των Προηγιασμένων και η λειτουργία του Πέτρου η οποία είναι μια ανάμειξη ρωμαϊκών και βυζαντινών στοιχείων του 9^{ου} αι. στη νότιο Ιταλία. Ο αρμενικός τύπος συνδέεται με τον αντιοχειανό και τον βυζαντινό προβάλλοντας ιδιαιτέρως τη Θ.Λ. του αγίου Αθανασίου. Ωστόσο ο τύπος αυτός αποτελεί μια σμίκρυνση του βυζαντινού⁷².

Με βάση τα όσα εκτέθηκαν περί των λειτουργικών τύπων και των αιτίων αυτών αξίζει να σημειώσουμε ότι οι ποικιλίες τους δεν βλάπτει την αλήθεια του μυστηρίου της Θ.Ε. Εξαίρεση σε αυτό αποτελούν βέβαια οι λειτουργικοί τύποι στους οποίους παρεισφρήσαν αιρετικές και μη ορθόδοξες διδασκαλίες όπως στην περίπτωση της ανατολικοσυριακής λειτουργίας του αντιοχειανού τύπου την οποία τελούν οι Νεστοριανοί του Ιράκ. Οι λειτουργικοί τύποι που απηχούν την Ορθοδοξία εκφράζουν έναν άλλο τρόπο διατυπώσεως των ευχών και των ύμνων της Θ.Λ., πάντοτε σε ενιαία γραμμή και σε συνάρτηση με την ορθόδοξη οπτική του μυστηρίου της Θ.Ε. Αποτυπώνουν έναν διαφορετικό, αλλά ορθόδοξο τρόπο δοξολογίας του Τριαδικού Θεού ο οποίος εξαρτάται απ' την ζωή της τοπικής εκκλησίας.

Στον Ορθόδοξο κόσμο και κατ' επέκταση στην ελληνική Ορθόδοξη πραγματικότητα τελούνται ειδικότερα οι Θ.Λ. του ιερού Χρυσοστόμου, του Μεγάλου Βασιλείου, των προηγιασμένων δώρων και η Θ.Λ. του αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου⁷³. Αυτό σημαίνει πως η Ορθόδοξη εκκλησία στη Ελλάδα αντλεί τη λειτουργική της παράδοση από δύο λειτουργικούς τύπους, τον αντιοχειανό και τον βυζαντινό. Συγκεκριμένα, δέκα φορές στο εκκλησιαστικού έτους τελείται

⁷¹ Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τον αντιοχειανό λειτουργικό τύπο, βλ. όπ. παρ. στ. 205-206.

⁷² Για τον βυζαντινό και αρμένικο λειτουργικό τύπο, βλ. όπ. παρ. στ. 206-207.

⁷³ Δημήτριος Μαυρόπουλος, *Εις Πνεύματος Αγίου Κοινωνίαν προσεγγίσεις στη Θεία Λειτουργία*, (Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 2021) σ. 14, βλ. επίσης και Θεοδώρου, *Λειτουργία, Θεία*, 1966, στ. 184-185.

η Θ.Λ. του Μεγάλου Βασιλείου⁷⁴. Η Θ.Λ. των προηγιασμένων δώρων τελείται όλες τις ημέρες της αγίας Τεσσαρακοστής εκτός Σαββάτου και Κυριακής και της εορτής του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου⁷⁵. Η Θ.Λ. του Ιακώβου τελείται την ημέρα μνήμης του, 23 Σεπτεμβρίου, και την πρώτη Κυριακή μετά τα Χριστούγεννα εάν ο λειτουργός το επιθυμεί⁷⁶. Όλες τις υπόλοιπες ημέρες του εκκλησιαστικού ενιαυτού τελείται η Θ.Λ. του ιερού Χρυσοστόμου⁷⁷.

⁷⁴ Οι φορές αυτές είναι, οι πέντε Κυριακές της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, την 1^η Ιανουαρίου όπου η εκκλησία εορτάζει τη μνήμη του Μεγάλου Βασιλείου, τις παραμονές των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων, την Μεγάλη Πέμπτη και το Μεγάλο Σάββατο, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 151.

⁷⁵ Οπ. παρ. σ. 214.

⁷⁶ Μαυρόπουλος, 2021, σ. 15.

⁷⁷ Αρχαιότερη απ' τις λειτουργίες αυτές είναι η λειτουργία του Ιακώβου η οποία χρησιμοποιούνταν ήδη απ' τον 3^ο αι. Οι υπόλοιπες άρχιζαν να διαμορφώνονται σταδιακά απ' τον 4^ο αι. λαμβάνοντας τη σημερινή τους μορφή περί τον 7^ο αι. Η Θ.Λ. του Βασιλείου τελούνταν σε όλη τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, όμως απ' τα μέσα του 6^{ου} αι. σταδιακά αντικαταστάθηκε, όχι πλήρως, απ' τη Θ.Λ. του ιερού Χρυσοστόμου, βλ. Μαυρόπουλος, 2021, σσ. 14, 16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Το διάγραμμα της Θ.Λ. του Μεγάλου Βασιλείου

Ενότητα Γ.1

Η Προσκομιδή

Η σταδιακή εξέλιξη της θείας λατρείας ανά τους αιώνες σημειώθηκε πως δεν καταστρέφει τη δομή και την ιερότητα της Θ.Λ., αντιθέτως, εκφράζει την ενότητα και τον σκοπό της μέσα από την ποικιλία των διατυπώσεων και των λειτουργικών τύπων. Όλες οι προσθήκες οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με το πέρασμα των αιώνων στο κείμενο της Θ.Λ. φανερώνουν κλιμακωτά τη ζωή και το έργο του Χριστού στους πιστούς και ακολουθούν μια λογική, ιστορική και χρονολογική πορεία⁷⁸ οδηγώντας εν τέλει σε αληθινή μύηση, ένωση και συσσωμάτωση των πιστών με Αυτόν διαμέσου του μυστηρίου της Θ.Ε.⁷⁹ Με βάση λοιπόν το παραπάνω η Θ.Λ. ακολουθεί το διάγραμμα, προσκομιδή⁸⁰, προαναφορά ή διδακτικό μέρος, το οποίο ουσιαστικά

⁷⁸ Η λογική και με χρονολογική σειρά ακριβής αποκάλυψη του βίου του Χριστού εντός της Θ.Λ. είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση της. Το δεδομένο αυτό βοηθά τους πιστούς να ιχνηλατήσουν βήμα προς βήμα τον βίο του Κυρίου και να εμβαθύνουν έτσι στα τελούμενα της Θ.Λ.

⁷⁹ Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, σς. 186-187, βλ. επίσης και το Καβάσιλας, 2006, σ. 24.

⁸⁰ Η τελετή της προσκομιδής δεν τελούνταν κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες αλλά προστέθηκε τον στ' αι. Σύμφωνα με την παλαιοχριστιανική πρακτική έξω απ' το άγιο βήμα υπήρχε κυκλική τράπεζα όπου οι πιστοί άφηναν τα τίμια δώρα, τα παραλάμβαναν οι ιερείς, ξεχώριζαν τα καλύτερα και τα τοποθετούσαν απευθείας στην αγία Τράπεζα για τον καθαγιασμό τους, βλ. Σπυρ. Γ. Μακρής, «Πρόθεσις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Ι' (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1966) στ. 606. Εντούτοις, η προσκομιδή σήμερα αποτελεί ξεχωριστή ακολουθία απ' τη Θ.Λ. και τελείται πριν την έναρξη της. Αυτό όμως δεν ήταν πάντοτε έτσι. Ο διαχωρισμός αυτός συνέβη τον 8° αι. βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 27. Η αρχαία πράξη την τοποθετεί μετά την αποχώρηση των κατηχουμένων και κατά την έναρξη της λειτουργίας των πιστών και ειδικά κατά την ώρα του χερουβικού ύμνου. Για αυτό υπάρχει άλλωστε ακόμη στο σημείο αυτό της Θ.Λ. η ευχή της προσκομιδής, για να θυμίζει στην εκκλησία την αρχαία πρακτική της, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σς. 166-167. Εντούτοις ο διαχωρισμός προσκομιδής και Θ.Λ. επήλθε για πρακτικούς λόγους. Ειδικότερα, σύμφωνα με την αρχαία πρακτική οι πιστοί κατά την έναρξη της λειτουργίας του μυστηρίου κινούνταν προς το άγιο Βήμα προσφέροντας τα τίμια δώρα στους ιερείς για να τα προετοιμάσουν και να τα προσκομίσουν για το μυστήριο της Θ.Ε. Επειδή όμως με αυτόν τον τρόπο οι κινήσεις των πιστών προς το άγιο Βήμα δημιουργούσαν μια ακαταστασία εντός του ιερού ναού την ώρα του μυστηρίου, η εκκλησία από σεβασμό προς το μυστήριο προέβη στον εν λόγω διαχωρισμό, βλ. Π. Ροδόπουλος, «Προσκομιδή», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. Ι' (Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο, 1966) στ. 652.

είναι το τμήμα της λειτουργίας των κατηχουμένων το οποίο ξεκινά με το «*Εὐλόγημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*» και τελειώνει με το «*Ὅσοι κατηχούμενοι, προέλθετε· οἱ κατηχούμενοι, προέλθετε· ὅσοι κατηχούμενοι, προέλθετε. Μὴ τις τῶν κατηχουμένων*»⁸¹, και τέλος, το τμήμα της λειτουργίας των πιστών το οποίο ονομάζεται επίσης μυσταγωγικό μέρος ή λειτουργία του μυστηρίου και το οποίο οριοθετείτε απ' τις δεήσεις των πιστών «*Ὅσοι πιστοί, ἔτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν*», ως την απόλυσή τους⁸².

Στο πρώτο κεφάλαιο υπογραμμίστηκε πως οι ισραηλίτες προσέφεραν θυσίες και δώρα στον Θεό. Ακόμη και ο ίδιος ο Χριστός ακολούθησε τις Μωσαϊκές διατάξεις και αφιερώθηκε στον Θεό κατά την παιδική του ηλικία ως δώρο. Στο πρόσωπο του Κυρίου συμπυκνώνονται και τα δύο είδη προσφοράς, διότι και θυσία έγινε επάνω στο σταυρό αλλά και δώρο επειδή ήταν πρωτότοκος. Τις έννοιες της θυσίας ως προτύπωση όμως και όχι ως ολοκλήρωση, αλλά και του δώρου εκφράζει η τελετή της προσκομιδής⁸³.

Ειδικότερα, για να τελεσθεί η προσκομιδή ο ιερέυς χρειάζεται πρόσφορο, νάμα, το άγιο δισκάριο, το άγιο δισκοπότηρο, την αγία λόγχη, τον αστερίσκο, θυμίαμα και τρία καλύμματα με τα οποία θα καλύψει στο τέλος της τελετής τα τίμια δώρα. Στην προσκομιδή, και όσο παραμένουν εκεί τα τίμια δώρα, συμβολίζουν τον Χριστό στην παιδική του ηλικία όταν ως πρωτότοκος αφιερώθηκε στον Θεό ως δώρο⁸⁴. Πέραν όμως από αυτό, ο Χριστός έγινε και θυσία, για αυτό ο ιερέυς εν ευθέτω χρόνω θα αποτυπώσει στον άρτο αυτά που γνωρίζει για αυτήν. Αρχικά, αφού ξεχωρίσει το καλύτερο πρόσφορο θα το προσκομίσει με τον εξής τρόπο, θα το υψώσει μαζί με τη λόγχη λέγοντας, «*Ἐξηγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς καταρας τοῦ νόμου τῷ*

⁸¹ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 152, 162, το Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, στ. 185, και το Δ. Μαυρόπουλος, «*Η Ταυτότητα της Εκκλησίας, ΝΒ' Διάγραμμα της Λειτουργίας των Πιστών (Α')*», *Εφημέριος* 1 (2024) σ. 16.

⁸² Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 162, το Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, στ. 185 και το Μαυρόπουλος, *Η Ταυτότητα της Εκκλησίας, ΝΒ' Διάγραμμα της Λειτουργίας των Πιστών (Α')*, 2024, σ. 16.

⁸³ Μολονότι σήμερα οι όροι προσκομιδή και πρόθεση συγχέονται τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους υπήρχε διαχωρισμός. Ο όρος πρόθεση εξέφραζε τη γενική συνολική κίνηση των πιστών οι οποίοι προσέφεραν τους άρτους τους και οι ιερείς τους προσέφεραν στον Θεό ως δώρα των πιστών, ως πρόθεση άρτων, τους οποίους και μοιράζονταν οι ιερείς μεταξύ τους. Ο όρος προσκομιδή σήμαινε τα διαχωρισθέντα τίμια δώρα προς καθαγιασμό, βλ. Θεοδώρου, Λειτουργία, Θεία, 1966, σ. 191. Επίσης ο τόπος τελέσεως της προσκομιδής καλείται πρόθεση επειδή σε αυτόν προτίθενται και προπαρασκευάζονται τα τίμια δώρα. Ο χώρος αυτός βρίσκεται αριστερά της αγίας Τράπεζας και για αυτό ονομάζεται και παρατραπέζιον, βλ. Μακρής, 1966, σ. 605.

⁸⁴ Καβάσιλας, 2006, σ. 36.

τιμίῳ σου Αἵματι, τῷ σταυρῷ προσηλωθεῖς καὶ τῇ λόγχῃ κεντηθεῖς, τὴν ἀθανασίαν ἐπήγασας ἀνθρώποις. Σωτήρ ἡμῶν, δόξα σοι», κατόπιν θα το σφραγίσει τρεις φορές με αυτήν κάνοντας το σημείο του σταυρού και προφέροντας τα λόγια «εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»⁸⁵.

Επειδὴ ωστόσο αναφέραμε πως κατὰ τα τελούμενα στη λατρεία υπάρχει χρονολογική σειρά και ακρίβεια ἀπὸ πού γνωρίζει ο ιερεὺς για το πάθος του Χριστοῦ και το αποτυπώνει; Το γνωρίζει ἀπ' τους προφῆτες της Π.Δ. και συγκεκριμένα ἀπ' τον προφῆτη Ησαΐα για αυτό και χρησιμοποιεῖ τα λόγια του⁸⁶, «ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη», «καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφρωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ», «ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη», «Τὴν δὲ γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγῆσεται;», «ὅτι αἶρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ»⁸⁷. Λέγοντας αυτά περικόπτει με τη λόγχη τον αμνὸ⁸⁸, τον ξεχωρίζει ἀπ' το πρόσφορο και τον τοποθετεῖ στο ἅγιο δισκάριο. Στην συνέχεια χαράσσει σταυρὸ σε αὐτὸν κάτω ἀπ' τη σφραγίδα και λέει, «θύεται ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἵρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας», και τον τρυπά με τη λόγχη στο σημείο ΙΣ χρησιμοποιώντας τα λόγια του Ιωάννη του ευαγγελιστή, «εἷς τῶν στρατιωτῶν λόγχῃ αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἔνυξε, καὶ εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ καὶ ὁ ἑωρακὼς μεμαρτύρηκε καὶ ἀληθινὴ ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ»⁸⁹. Ὅταν αναφέρει τις λέξεις αἷμα και ὕδωρ ρίχνει στο ἅγιο δισκοπότηρο νάμα και νερό και στο τέλος τα ευλογεῖ⁹⁰.

Με βάση λοιπὸν τα τελούμενα ἐπὶ του αμνοῦ ἡ προσκομιδὴ περιλαμβάνει αφενὸς την προσφορά των τιμίων δώρων και αφετέρου την προτύπωση της θυσίας του Κυρίου⁹¹. Το πρώτο

⁸⁵ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 100. Η ανάμνηση του Κυρίου αφορά το πάθος του και τη σταυρική του θυσία μέσω της οποίας επετεύχθη ἡ σωτηρία μας, βλ. το (Λκ. κβ', 19) στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 346. Ο Καβάσιλας στο σημείο αυτό σημειώνει πως ὅπως οι πόλεις αναφέρουν σε στήλες τα ονόματα των ηρώων τους ἔτσι και ο ιερεὺς πρόκειται να σημειώσει μέσω της λόγχης ἐπάνω στον αμνὸ τα αἰτία της σωτηρίας των ανθρώπων, για να θυμούνται οι ευεργετηθέντες τον ευεργέτη τους. Τα αἰτία της σωτηρίας των ανθρώπων είναι τα πάθη του Χριστοῦ για αὐτὸ ο ιερεὺς τα αποτυπώνει στον αμνὸ. βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 42-43.

⁸⁶ Καβάσιλας, 2006, σ. 37.

⁸⁷ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 100-101, και το Γιαννακόπουλος, Ησαΐας, 1986, σ. 376.

⁸⁸ Ἀμνὸς ονομάζεται το κεντρικὸ κομμάτι του πρόσφορου το οποίο αναγράφει τα γράμματα ΙΣ ΧΡ ΝΙ ΚΑ. Μόνο αὐτὸ το κομμάτι είναι που καθαγιάζεται ἐπὶ της αγίας Τραπέζης και μεταβάλλεται σε σῶμα Χριστοῦ.

⁸⁹ Βλ. (Ιω. ιθ', 34-35) στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 466, και στο Nestle & Aland, 2012, σ. 370.

⁹⁰ Στο σημείο αὐτὸ ἡ προετοιμασία του αμνοῦ ἔχει ολοκληρωθεῖ. Για τα τελούμενα στον αμνὸ και την προετοιμασία του, ἀλλὰ και τις κινήσεις του ιερέως βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 101.

⁹¹ Υπάρχει ἡ ἀντίληψη πως τα τελούμενα στην προσκομιδὴ εικονίζουν το σπήλαιο της Βηθλεὲμ και συνεπὼς τη γέννηση του Κυρίου. Η ἀντίληψη αὐτή είναι μεταγενέστερη. Ἀπὸ το ἴδιο το κείμενο της τελετῆς και ἀπ' τα

γίνεται για να δηλώσει ότι και ο Χριστός αφιερώθηκε στον Θεό ως δώρο και για αυτό ο ιερέυς προσκομίζει στην προσκομιδή τα τίμια δώρα. Το δεύτερο, η προτύπωση της θυσίας, αποτελεί μια πρακτική διήγηση των σωτηρίων παθών του Χριστού⁹². Ο ιερέυς αναπαριστά με λόγια και με πράξεις επί του αμνού το πάθος και τη θυσία του Κυρίου. Ο σκοπός που τα τελεί αυτά είναι για να δείξει ότι πριν υλοποιηθούν τα πάθη υπήρχαν προτυπώσεις που τα φανέρωναν και τα αναδείκνυν⁹³. Έτσι φροντίζει πριν γίνει η αναίμακτος θυσία επί του αγίου θυσιαστηρίου να την αποτυπώσει στην προσκομιδή επάνω στον αμνό.

Εντούτοις, επί του αγίου δισκαρίου δεν υπάρχει μόνον ο αμνός αλλά και κάποιες επιπλέον μερίδες. Μετά την τοποθέτηση του αμνού ο ιερέυς εξάγει τις μερίδες της Θεοτόκου, των αγίων, του επισκόπου της τοπικής εκκλησίας, των ζώντων και των κεκοιμημένων ανθρώπων⁹⁴. Αυτό συμβαίνει γιατί τα αίτια της προσφοράς των δώρων είναι δύο, η ευχαριστία και η ικεσία. Όλα τα δώρα δίδονται είτε για να ευχαριστήσουμε κάποιον, είτε για να τον ικετεύσουμε ελπίζοντας να πραγματοποιηθεί κάποιο καλό. Τα τίμια δώρα περιέχουν και τα δύο. Η εκκλησία έχει ήδη λάβει τα αγαθά που ζητάει απ' τον Θεό, άφεση αμαρτιών και κληρονομία της βασιλείας του, και για αυτό τον ευχαριστεί. Ωστόσο, ικετεύει ακόμη για αυτά διότι υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι αγωνίζονται για να τα επιτύχουν⁹⁵. Μολαταύτα, η μνημόνευση της Θεοτόκου και των αγίων δεν είναι ικετευτική για να λάβουν και αυτοί το δώρο της βασιλείας, αλλά ευχαριστιακή, διότι το έχουν ήδη λάβει. Τους μνημονεύει επίσης «*εἰς τιμὴν καὶ μνήμην*» και ζητά μέσω των ικεσιών τους, «*ὧν ταῖς ἰκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς, ὁ Θεός*» να λάβουν και αυτοί που αγωνίζονται τα αγαθά της βασιλείας⁹⁶. Αντιθέτως, η μνημόνευση στη συνέχεια του επισκόπου και των ανθρώπων, ζώντων και κεκοιμημένων είναι ικετευτική. Ο ιερέυς ικετεύει τον Θεό να επιδείξει

τελούμενα στον αμνό κυριαρχεί η έννοια του πάθους του Χριστού, για αυτό και στην πρόθεση τοποθετούνταν ανέκαθεν η εικόνα της άκρας ταπείνωσης και όχι της γεννήσεως, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 341.

⁹² Καβάσιλας, 2006, σ. 37.

⁹³ Όπ. παρ. σ. 38. Οι προτυπώσεις αυτές συναρτώνται και με τις θυσίες της Π.Δ. που υπογραμμίσαμε στο Α κεφάλαιο.

⁹⁴ Οι μερίδες των αγίων αφορούν τους αγγέλους, τους προφήτες, τους αποστόλους, τους πατέρες της εκκλησίας, τους μάρτυρες, τους οσίους, τους αγίους αναργύρους, τους γονείς της Θεοτόκου, δηλ. τον Ιωακείμ και την Άννα, μαζί με τους εορτάζοντες αγίους της ημέρας, και τέλος, του πατρός της εκκλησίας του οποίου τελείται η Θ.Λ. Η τελευταία μερίδα ανήκει και σε όλους τους αγίους, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 102-103.

⁹⁵ Καβάσιλας, 2006, σσ. 44-46.

⁹⁶ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 102-103.

ευσπλαχνία σε αυτούς, να τους παράσχει άφεση αμαρτιών κι έτσι να τους θυμηθεί στη βασιλεία του⁹⁷.

Εφόσον ολοκληρωθούν οι μνημονεύσεις και ο ιερέυς έχει τοποθετήσει επί του αγίου δισκαρίου και περιμετρικά του αμνού όλες τις μερίδες με τέτοιον τρόπο ώστε πέριξ αυτού να βρίσκεται σε μικρογραφία όλη η εκκλησία⁹⁸, προσφέρει θυμίαμα στον Θεό και ζητά από Αυτόν να αποστείλει τη χάρη του παναγίου Πνεύματος, ταυτοχρόνως ετοιμάζεται να καλύψει τα τίμια δώρα και να περατώσει την προσκομιδή. Αφού θυμιάσει τον αστερίσκο θα τον τοποθετήσει στον αμνό σημειώνοντας τα λόγια του ψαλτηρίου «*τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν*⁹⁹». Με τον ίδιο τρόπο καλύπτει το άγιο δισκάριο λέγοντας «*ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο, ἐνεδύσατο Κύριος δύναμιν καὶ περιεζώσατο*¹⁰⁰». Παρομοίως θα καλύψει το άγιο ποτήριο χρησιμοποιώντας τα εξής λόγια, «*ἐκάλυψεν οὐρανοὺς ἡ ἀρετὴ σου, Χριστέ, καὶ τῆς αἰνέσεώς σου πλήρης ἡ γῆ*¹⁰¹». Τέλος, θα λάβει και το τρίτο κάλυμμα και με τον ίδιο τρόπο θα σκεπάσει αμφοτέρα τα τίμια δώρα¹⁰².

Ακολούθως θα θυμιάσει την πρόθεση και θα διαβάσει την ευχή της προθέσεως, «*Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον, τὴν τροφὴν τοῦ παντὸς κόσμου, τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξαποστείλας, σωτῆρα καὶ λυτρωτὴν καὶ εὐεργέτην, εὐλογοῦντα καὶ ἀγιάζοντα ἡμᾶς· Αὐτὸς εὐλόγησον τὴν Πρόθεσιν ταύτην καὶ πρόσδεξαι αὐτὴν εἰς τὸ ὑπερουράνιον σου θυσιαστήριον. Μνημόνευσον, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος, τῶν προσενεγκόντων καὶ δι' οὓς προσήγαγον· καὶ ἡμᾶς ἀκατακρίτους διαφύλαξον ἐν τῇ ἱερουργίᾳ τῶν θείων σου μυστηρίων. Ὅτι ἡγίασται καὶ δεδόξασται τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ*

⁹⁷ Ὁπ. παρ. 103-104.

⁹⁸ Βλ. Ροδόπουλος, 1966, στ. 653.

⁹⁹ Βλ. το χωρίο (Ψ. 32, 6) στο Γιαννακόπουλος, Ψαλμοί, 1986, σ. 156.

¹⁰⁰ Βλ. (Ψ. 92, 1) στο Γιαννακόπουλος, Ψαλμοί, 1986, σ. 432.

¹⁰¹ Βλ. (Αββ. 3, 3) στο Ι. Γιαννακόπουλος, «Αμβρακίου», στο, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄* (Θεσσαλονίκη : Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ, 1986) σ. 262.

¹⁰² Για την κάλυψη των τιμών δώρων, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 105. Τα όσα ειπώθηκαν και τελέστηκαν επί του άρτου στο σημείο αυτό περιγράφουν το πάθος και συμβολίζουν τον Χριστό στην παιδική του ηλικία. Ο άρτος παραμένει άρτος και δεν έχει μεταβληθεί σε σώμα Χριστού. Η κάλυψη των τιμών δώρων θεμελιώνει ο Καβάσιλας, πραγματοποιείται για να δηλώσει πως πριν τη δημόσια εμφάνιση του Κυρίου και την επιτέλεση των θαυμάτων η θεία του δόξα ήταν συγκεκαλυμμένη. Ωστόσο, για να μην πιστευτεί από τους ανθρώπους πως το παιδί Ιησούς ήταν ένας απλώς άνθρωπος, προσθέτει ο ιερέυς τα λόγια του ψαλτηρίου και των προφητών με τα οποία ενισχύεται η θεότητά του, βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 47-48.

τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν». Με την ευχή ο ιερέυς ευχαριστεῖ τον Θεό Πατέρα που απέστειλε ως σωτήρα τον Υἱό του, τον Ιησού Χριστό, και τον παρακαλεί να δεχθεί τα τίμια δώρα. Ὑστερα τον ικετεύει να θυμηθεί στη Βασιλεία Του αυτούς που τα παρασκεύασαν, εκείνους για τους οποίους τα προσέφεραν, αλλά και να μην κατακρίνει τους ιερείς ἐν ὄψει της ιερουργίας του μυστηρίου. Κατακλείδα της ευχής αποτελεί η εκφώνηση του Τριαδικού ονόματος του Θεού η οποία φέρει δοξολογικό χαρακτήρα. Η ακολουθία ολοκληρώνεται με την ευχή της απολύσεως η οποία υπάρχει στο τέλος κάθε ακολουθίας. Ο λειτουργός με την ευχή αυτή ζητά από τον Θεό το ἔλεός Του και τη σωτηρία των πιστών, και του ιδίου, με τις πρεσβείες της Παναγίας και των αγίων¹⁰³.

Ανακεφαλαιώνοντας, η τελετή της προσκομιδής αποδεικνύεται ότι περιέχει την προετοιμασία των τιμίων δώρων, την προσφορά τους στον Θεό, την προτύπωση της θυσίας του Χριστού, την ευχαριστία και την ικεσία. Επίσης φέρει συμβολικό χαρακτήρα. Τα ὅσα τελέστηκαν στον αμνό είναι περιγραφικά του θανάτου του Κυρίου και συμβολικά. Ο ἄρτος παραμένει ἄρτος. Ο ιερέυς προτυπώνει ἐπάνω του το πάθος, διότι προτυπώθηκε και αυτό παλαιότερα μέσω των προφητών και των θυσιών της Π.Δ.

Με την απαραίτητη εντούτοις προσφορά του ἄρτου και του οίνου εκ μέρους του λαού για την τέλεση της προσκομιδής τεκμηριώνεται η εξέχουσα θέση που κατέχει ο λαός στη Θ.Λ. Δίχως τις προσφορές των πιστών είναι ανέφικτη η τέλεση της Θ.Ε., ο αγιασμός κλήρου, λαού και δημιουργίας. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την ελληνική κοινωνία στα επίπεδα της γενικής ιεροσύνης προσδίδοντας σε αυτήν ένα ενεργό και ουσιαστικό έργο εντός της Εκκλησίας, αυτό της προσφοράς.

Ο Χριστός ὅμως ἕως το σημείο αυτό προτυπώνεται και συμβολίζεται. Το νόημα όλων αυτών είναι να κατευθυνθούν οι πιστοί ἀπ' το σύμβολο στον συμβολιζόμενο. Το πέρασμα αυτό πραγματοποιείται βαθμηδόν, σταδιακά, με αλληλουχία και με τέτοιο τρόπο ούτως ὥστε στην προαναφορά να έχουμε φανέρωση του συμβολιζόμενου, δηλ. του Χριστού.

¹⁰³ Για την ευχή της προθέσεως και την απόλυση της προσκομιδής, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σ. 106.

Ενότητα Γ.2

Προαναφορά

Υποενότητα Γ.2.1

Οι συναπτές και η σημασία των αντιφώνων

Με γνώμονα τη σημερινή πρακτική του τρόπου τελέσεως της Θ.Λ. το πρώτο τμήμα της λέγεται προαναφορά ή διδακτικό μέρος. Η προαναφορά περιλαμβάνει τα ειρηνικά ή μεγάλη συναπτή, τα αντίφωνα μαζί με τις τρεις ευχές τους οι οποίες ονομάζονται ευχές των αντιφώνων, τις δύο μικρές συναπτές, οι οποίες παρεμβάλλονται μεταξύ πρώτου και δευτέρου αντιφώνου και μεταξύ δευτέρου και τρίτου. Ακόμη περιλαμβάνει την μικρή είσοδο με την ευχή της η οποία καλείται ευχή της εισόδου, τον τρισάγιο ύμνο με την ευχή του τρισαγίου, το αποστολικό και ευαγγελικό ανάγνωσμα με την ευχή του Ευαγγελίου, το κήρυγμα του θείου λόγου, την εκτενή δέηση με την ευχή της εκτενούς ικεσίας και τις δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων με την απαραίτητη ευχή για αυτούς η οποία ονομάζεται ευχή των κατηχουμένων¹⁰⁴.

Η προαναφορά άρχεται δια της δοξολογίας «*Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν*¹⁰⁵». Ο Καβάσιλας ερμηνεύοντας τον λόγο που η Θ.Λ. ξεκινά με δοξολογία εξηγεί, δεν αρμόζει σε δούλους οι οποίοι πλησιάζουν τον Κύριό τους για να του ζητήσουν οτιδήποτε, να θέσουν κατευθείαν τα ζητούμενα προς εκπλήρωση. Αλλά πρώτα οφείλουν να τον ευχαριστήσουν και να τον δοξολογήσουν και ύστερα να υποβάλλουν τις παρακλήσεις τους. Για αυτό πριν από κάθε αίτηση προηγείται η δοξολογία¹⁰⁶. Συνάμα με αυτό αποτελεί και μια ομολογία ότι ο Θεός είναι Τριαδικός, δόγμα το οποίο μας αποκάλυψε πλήρως ο Λόγος κατά την ενανθρώπησή του. Για τον Καβάσιλα αποτελεί τον λόγο που ξεκινά έτσι η Θ.Λ., διότι πρωτίστως τη θεωρεί ως μυσταγωγία της ενανθρωπήσεως όπου διαμέσου αυτής κηρύττεται η Αγία Τριάς¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σσ. 152-162.

¹⁰⁵ Όπ. παρ. σ. 152.

¹⁰⁶ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 49. Κάθε ευχή της Θ.Λ. εμπεριέχει, ευχαριστία, δοξολογία, ικεσία και πάλι δοξολογία.

¹⁰⁷ Όπ. παρ. σ. 51.

Όσον αναφορά τα ειρηνικά, αυτά αποτελούν μια σειρά αιτήσεων προς τον Θεό οι οποίες αφορούν τις υλικές και πνευματικές ανάγκες του ανθρώπου. Ονομάζονται έτσι διότι τα τρία πρώτα αιτήματα περιέχουν την ειρήνη¹⁰⁸. Αναφέρονται μεταξύ άλλων αιτήματα για τον κλήρο, τον λαό, τον ιερό ναό ακόμα και για καλές κλιματικές συνθήκες επί της Γης¹⁰⁹. Στο τέλος των ειρηνικών ο ιερέυς επικαλείται τη Θεοτόκο μαζί με όλους τους αγίους με τη βοήθεια των οποίων θα καταστήσουν οι πιστοί τον Χριστό κέντρο της υπάρξεώς τους. Σε κάθε μία αίτηση ο λαός εκπροσωπούμενος από τον ψάλτη απαντά με το «Κύριε, ελέησον¹¹⁰», εκτός της τελευταίας που απαντά με το «Σοί, Κύριε», το οποίο σημαίνει σε σένα Κύριε¹¹¹.

Μετά τα ειρηνικά ακολουθεί η ευχή¹¹² του Α' αντιφώνου, «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὗ τὸ κράτος ἀνείκαστον καὶ ἡ δόξα ἀκατάληπτος, οὗ τὸ ἔλεος ἀμέτρητον καὶ ἡ φιλανθρωπία ἄφατος· αὐτός, Δέσποτα, κατὰ τὴν εὐσπλαγχνίαν σου, ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὸν ἅγιον οἶκον τοῦτον καὶ ποιήσον μεθ' ἡμῶν καὶ τῶν συνευχομένων ἡμῖν πλούσια τὰ ἐλέη σου καὶ τοὺς οἰκτιρμούς σου¹¹³». Κατακλείδα της ευχής είναι η προσφώνηση του Τριαδικού ονόματος του Θεού με δοξολογικό χαρακτήρα, «Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνσεις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.¹¹⁴».

¹⁰⁸ Είναι αδύνατον να προσευχηθεί ο άνθρωπος στον Θεό εάν πρώτα δεν έχει ειρήνη. Ο ορθός τρόπος προσευχής έχει ως προϋπόθεση την εξασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης του ανθρώπου. Για αυτό ο λειτουργός τονίζει, «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν». Στη συνέχεια ο ιερέυς αιτεῖται «Υπὲρ τῆς ἁνωθεν εἰρήνης καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν ἡμῶν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν». Αφού πρώτα μας υπογράμμισε τον σωστό τρόπο προσευχής, τώρα μας διδάσκει ότι πρέπει να ζητούμε πρώτα την ειρήνη απ' τον Θεό ως δωρεά και χάρη και ύστερα τη σωτηρία μας. Η έννοια της ειρήνης αφορά τις ανθρώπινες σχέσεις και κυρίως τη σχέση του κάθε ανθρώπου με τον εαυτό του και με τον Θεό, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 152 και το Καβάσιλας, 2006, σσ. 51, 53-54.

¹⁰⁹ Το αίτημα «Υπὲρ εὐκρασίας ἀέρον, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 152, εκφράζει αφενός την αγάπη της εκκλησίας για το περιβάλλον και αφετέρου εξάρει τη σημασία των σωματικών και βιολογικών αναγκών του ανθρώπου. Οι εὐκρατοί καιροὶ προσφέρουν καρποφορία της γης με ἀπότοκο την επιβίωση του ανθρώπου.

¹¹⁰ Το να ζητά ο λαός το ἔλεος του Θεού ισοδυναμεί κατά τον Καβάσιλα με το να ζητά τη Βασιλεία του, βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 59.

¹¹¹ Για την πλήρη λίστα των αιτημάτων της μεγάλης συναπτής βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 152-153.

¹¹² Όλες οι ευχές της Θ.Λ. απευθύνονται στον Θεό Πατέρα, εκτός απ' την ευχή του χερουβικού ύμνου και των σύντομων ευχών κατά τη θεία Κοινωνία, βλ. Δ. Μαυρόπουλος, «Η Ταυτότητα της Εκκλησίας, ΝΒ' Διάγραμμα της Λειτουργίας των Πιστών (Β')», *Εφημέριος* 2, (2024), σ. 17.

¹¹³ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 153.

¹¹⁴ Οι ευχές της Θ.Λ. συνοδεύονται από την κατακλείδα τους η οποία εμπεριέχει την Τριαδική εκφορά του ονόματος του Θεού με δοξολογική χροιά και την απάντηση του λαού με τη λέξη «Ἀμήν». Οι κατακλείδες των ευχών αποτελούν και την αιτία τους. Από την αρχή της Θ.Λ. ωστόσο, όλες οι ευχές της αρμόζει να διαβάζονται εκφώνως, «εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ» και με την τάξη που ορίζει το Ιερατικόν. Εξαίρεση σε αυτό αποτελεί η προσωπική ευχή του ιερέως, δηλ. η ευχή του χερουβικού ύμνου, την οποία ο λειτουργός δύναται να διαβάσει μυστικῶς, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 342, και το Φουντούλης, 2009, σσ. 291-292. Αυτό γίνεται για να κατανοούν οι πιστοὶ το θεολογικὸ περιεχόμενό τους και τα τελούμενα του μυστηρίου και έτσι να

Ο λειτουργός διαβάζοντας την ευχή χρησιμοποιεί αποφατική θεολογία μέσω των αποφατικών λέξεων «*ἀνείκαστον, ἀκατάληπτος, ἀμέτρητον, ἄφατος*». Η αποφατική θεολογία, η οποία προσιδιάζει περισσότερο στην Ορθόδοξη πίστη και γνώση περί Θεού, μεταχειρίζεται αρνητικές εκφράσεις τοποθετώντας μπροστά απ' τις λέξεις που χαρακτηρίζουν τον Θεό το στερητικό γράμμα (α), για να δηλώσει όχι αυτό που είναι ο Θεός αλλά αυτό που δεν είναι. Έτσι ο Θεός δεν εικάζεται για αυτό και είναι «*ἀνείκαστος*», ούτε δύναται ποτέ να τον καταλάβουμε, για αυτό είναι «*ἀκατάληπτος*», και δεν είναι καταληπτός κ.ο.κ.¹¹⁵ Για τον Μ. Βασίλειο κάθε αποφατική διατύπωση έχει μόνο αποτρεπτικό χαρακτήρα. Ο αποφατισμός διδάσκει τους ανθρώπους να αποφεύγουν λανθασμένες πεποιθήσεις περί της γνώσεως του Θεού¹¹⁶. Ακολουθώς ζητά απ' τον Θεό Πατέρα να προσέξει τον ιερό ναό και αυτούς που βρίσκονται μέσα συμπροσευχόμενοι, χαρίζοντάς τους το έλεός Του. Η κατακλείδα της ευχής εκφράζει Τριαδική δοξολογία και την αιτία της¹¹⁷. Ο λειτουργός ζητά όχι για να δοξασθούν οι άνθρωποι αλλά διαμέσου αυτών να δοξασθεί ο Θεός.

Μετά την ευχή ψάλλεται το Α' αντίφωνο. Τα αντίφωνα ήταν αρχικά ολόκληροι ψαλμοί, με το πέρασμα όμως των αιώνων υπέστησαν περικοπές, με αποτέλεσμα η σημερινή Θ.Λ. να γνωρίζει αυτά με τη μορφή ψαλμικών προφητικών στίχων¹¹⁸. Τα αντίφωνα στο σημείο αυτό εξυπηρετούν το γεγονός της σταδιακής αποκάλυψης του Χριστού στη Θ.Λ. Οι προφητικοί στίχοι των αντιφώνων στην έναρξή της συμβολίζουν την αρχή της παρουσίας του Χριστού στον κόσμο, όταν ήταν παρών αλλά δεν είχε ξεκινήσει τη δημόσια δράση του. Συμβολίζουν την εποχή πριν τον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Την περίοδο αυτή ο Κύριος είχε ανάγκη ακόμη τις προφητείες που τον έδειχναν ἐν ἐσόπτρῳ καὶ ἐν αἰνίγματι. Για αυτό και τα τίμια δώρα παραμένουν ακόμα σκεπασμένα στην πρόθεση και δεν είναι ορατά στους πιστούς, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι ο Κύριος μέχρι εδώ παραμένει άγνωστος στο πλήθος¹¹⁹. Έτσι

οικειοποιούνται το νόημά τους απαντώντας με το «*Αμήν*», το οποίο σημαίνει μακάρι, να γίνει βλ. Μπαμπινιώτης Γ., 2002, σ. 136.

¹¹⁵ Για την αποφατική θεολογία βλ. Α. Θεοδώρου, *Πιστεύω εις Ένα Θεόν* (Αθήνα: Εκδόσεις της Αποστολικής Εκκλησίας της Ελλάδος, 2007) σ. 18.

¹¹⁶ Παπαδόπουλος Σ., Βασίλειος Καισαρείας, 1999, σ. 368.

¹¹⁷ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 61-62.

¹¹⁸ Για την εξέλιξη των αντιφώνων και την ποικιλία τους βλ. Κ. Παπαγιάννη, *Εγκόλπιον Αναγνώστου και Ιεροψάλτου* (Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2020) σσ. 17-24, 201-210, καθώς και το Θεοδώρου Ε., *Λειτουργία, Θεία*, 1966, στ. 188.

¹¹⁹ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 70-71.

μεταχειρίζεται η Θ.Λ. τα αντίφωνα με τέτοιο τρόπο ούτως ώστε να εισαγάγει τον πιστό μυστηριακά και με ιστορική ακολουθία γεγονότων στον βίο του Χριστού.

Ύστερα ο ιερέυς εκφωνεί τη μικρή συναπτή η οποία αποτελεί μια συμπύκνωση της μεγάλης συναπτής. Τα ειρηνικά περιλαμβάνουν δεκατρείς αιτήσεις από τις οποίες οι τρεις επαναλαμβάνονται στη μικρή συναπτή. Όπως στα ειρηνικά έτσι κι εδώ οι αιτήσεις αφορούν τις βιολογικές και πνευματικές ανάγκες των ανθρώπων¹²⁰.

Μετά τη συναπτή ακολουθεί η ευχή του Β' αντιφώνου, «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, σῶσον τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου· τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας σου φύλαξον· ἀγίασον τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου σου· σὺ αὐτοὺς ἀντιδόξασον τῇ θεϊκῇ σου δυνάμει καὶ μὴ ἐγκαταλίπῃς ἡμᾶς τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ σέ». Ο λειτουργός ζητά απ' τον Θεό να ευλογήσει και να σώσει τον λαό του και όσους θα κληρονομήσουν τη Βασιλεία Του. Προσεύχεται, ειδικά όμως, για αυτούς που αγαπούν και φροντίζουν την ευπρέπεια του ιερού ναού. Παρακαλεί τον Θεό όπως αυτοί εργάζονται στον ιερό ναό και μέσω αυτών δοξάζεται ο Θεός, έτσι και Αυτός να τους αντιδοξάσει με τη θεϊκή του δύναμη¹²¹. Στο τέλος προσθέτει την αιτία η οποία τον παρακινεί να ζητήσει, «Ὅτι σὸν τὸ κράτος καὶ σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων¹²²», όπου ο λαός απαραίτητως για να οικειοποιηθεί και να εγκολπωθεί τα λεγόμενα της ευχής επισφραγίζει με το «Ἀμήν».

Ομοίως ψάλλεται το Β' αντίφωνο, γίνεται η αίτηση της μικρής συναπτής και ο ιερέυς εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ διαβάζει την ευχή του Γ' αντιφώνου, «Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος προσευχάς, ὁ καὶ δυσὶ καὶ τρισὶ συμφωνοῦσιν ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου τὰς αἰτήσεις παρέχειν ἐπαγγειλάμενος· αὐτὸς καὶ νῦν τῶν δούλων σου τὰ αἰτήματα πρὸς τὸ συμφέρον πλήρωσον, χορηγῶν ἡμῖν ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι τὴν ἐπίγνωσιν τῆς σῆς ἀληθείας καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ζῶν ἁιώνιον χαριζόμενος» με την κατακλείδα της, «Ὅτι ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Θεὸς

¹²⁰ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 153-154.

¹²¹ Η ευχή αυτή τεκμηριώνει τις έννοιες της προσφοράς και της αντιπροσφοράς που σημειώσαμε στην αρχή της εργασίας αυτής. Ο λαός που εργάζεται στον ιερό ναό προσφέρει στον Θεό τον προσωπικό του κόπο και μόχθο και θυσιάζει για Αυτόν τη σωματική του ξεκούραση. Ο λαός προσφέρει αυτά, τώρα αιτείται ο ιερέυς να αντιπροσφέρει ο Θεός για αυτούς τη θεία του δόξα.

¹²² Για την ευχή του Β' αντιφώνου και την κατακλείδα της βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 154.

*ὕπάρχεις καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ
ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».*

Ο λειτουργός στηριζόμενος στους λόγους του Κυρίου με τους οποίους ο τελευταίος διαβεβαιώνει πως όπου είναι δύο οι τρεις συνηγμένοι στο όνομά του και αιτούνται από Αυτόν ότι είναι σύμφωνο με το θέλημά του θα το εκπληρώνει¹²³, ζητά να υλοποιήσει τα αιτήματα που συμφέρουν τον λαό. Τα αιτήματα αυτά είναι δύο, η κατανόηση της αλήθειάς του η οποία αποτυπώθηκε στο Ευαγγέλιο και η κληρονομία της Βασιλείας του¹²⁴. Μετά την κατακλείδα της ευχής ψάλλεται το Γ' αντίφωνο και ταυτοχρόνως λαμβάνει χώρα η μικρά είσοδος του Ευαγγελίου¹²⁵.

Ειδικότερα, το Γ' αντίφωνο των καθημερινών του οποίου ο πρώτος στίχος είναι, «*Δεῦτε ἀγαλλιασόμεθα τῷ Κυρίῳ, ἀλαλλάξωμεν τῷ Θεῷ τῷ Σωτῆρι ἡμῶν*¹²⁶», και ψάλλεται λίγο πριν τη μικρά είσοδο και της προβολής του Ευαγγελίου στους πιστούς, αποτελεί μια υποδοχή και προϋπάντηση του Χριστού, ο οποίος εν όψει της μικρής εισόδου συμβολίζεται και εικονίζεται δια του Ευαγγελίου¹²⁷. Το Γ' αντίφωνο λοιπόν έχει χαρακτήρα εισαγωγικό, διότι προετοιμάζει και προδιαθέτει τους πιστούς να δεχθούν τον Χριστό κατά την πορεία της μικράς εισόδου.

Υποενότητα Γ.2.2

Η μικρή είσοδος

Με την είσοδο και την ανύψωση του Ευαγγελίου συμβολίζεται επίσης η έναρξη της δημόσιας δράσης του Χριστού και η εμφάνισή του στα πλήθη. Μαζί με αυτό παύουν τα προφητικά λόγια. Φανερώθηκε πλέον Αυτός για τον οποίο ομιλούσαν οι προφήτες, ο προφητευόμενος Χριστός, και αναγιγνώσκεται μόνον ότι σχετίζεται με την Καινή Διαθήκη¹²⁸.

¹²³ Βλ. (Μτ. ιη', 19-20) στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 80 και στο Nestle & Aland, 2012, σ. 58.

¹²⁴ Για την ευχή του Γ' αντιφώνου βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σσ. 154-155.

¹²⁵ Μικρά είσοδος ονομάζεται η λιτανεία του Ευαγγελίου από τη αγία Τράπεζα διαμέσου της βορείου πύλης του αγίου βήματος και του βορείου κλίτους, κατόπιν του κεντρικού κλίτους, και στη συνέχεια η επανατοποθέτησή στο αρχικό του σημείο μέσω της ωραίας πύλης, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σσ. 387-388.

¹²⁶ Για λόγους συντομίας δεν αναφέρουμε τους υπόλοιπους στίχους του Γ' αντιφώνου, για αυτούς, βλ. Παπαγιάννης, Εγκόλπιον Αναγνώστου και Ιεροψάλτου, 2020, σσ. 210-211.

¹²⁷ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 73.

¹²⁸ Όπ. παρ. σ. 75.

Ο ιερέυς ωστόσο πριν ολοκληρώσει την είσοδο θα σταθεί στο μέσον του ιερού ναού¹²⁹ διαβάζοντας την ευχή της εισόδου, «*Δέσποτα Κύριε, ό Θεός ήμῶν, ό καταστήσας έν ούρανοῖς τάγματα καί στρατιάς άγγέλων καί άρχαγγέλων είς λειτουργίαν τῆς σῆς δόξης, ποιήσον σὺν τῇ είσόδῳ ήμῶν είσοδον άγίων άγγέλων γενέσθαι, συλλειτουργούντων ήμῖν καί συνδοξολογούντων τήν σήν άγαθότητα. Ότι πρέπει σοι πᾶσα δόξα, τιμή καί προσκύνησις, τῷ Πατρὶ καί τῷ Υἱῷ καί τῷ άγίῳ Πνεύματι, νῦν καί άεί καί είς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Αμήν*¹³⁰». Με την ευχή παρακαλεί ο ιερέυς τον Θεό Πατέρα όπως κατά τη δημιουργία του σύμπαντος δημιούργησε αγγέλους¹³¹ για να τον υπηρετούν και να τον δοξάζουν, έτσι και τώρα να στείλει τα πνεύματα αυτά και με την είσοδο του στο άγιο βήμα να εισέλθουν και αυτοί για να συνδοξολογούν μαζί με τους πιστούς τον Τριαδικό Θεό. Συνεπώς, εντός του ι.ν. από εδώ και στο εξής δεν βρίσκεται μόνον ο κλήρος και ο λαός αλλά και οι άγιοι άγγελοι. Πρόκειται για αόρατη παρουσία των ασωμάτων δυνάμεων, για ανάμειξη των φωνών τους με των ανθρώπινων και για αίτημα συλλειτουργίας όλων αυτών¹³² με σκοπό τη δόξα του Θεού.

Κατόπιν ο λειτουργός θα ευλογήσει προς την ανατολή, προς το άγιο βήμα δηλ. και θα υψώσει το ιερό Ευαγγέλιο εκφωνώντας, «*Σοφία. Όρθοί.*¹³³». Ο μελετητής Μαυρόπουλος υποστηρίζει ότι η πρώτη λέξη δηλώνει το Ευαγγέλιο, τη Σοφία του Θεού, η οποία είναι ενυπόστατη και ταυτίζεται με το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, τον Υιό και Λόγο του Θεού Πατρός. Η δεύτερη, εξάρει τη στιγμή κατά την οποία πραγματοποιείται η μικρή είσοδος τονίζοντας στους

¹²⁹ Στο εξής ι.ν.

¹³⁰ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 155.

¹³¹ Η δημιουργία των αγγέλων πραγματοποιήθηκε πριν από αυτή του υλικού κόσμου. Η φύση των αγγέλων συγκρινόμενη με τη δική μας είναι νοερή, λεπτότατη και ασώματη, συγκρινόμενη όμως με τη θεία υποβιβάζεται. Δεν περιορίζονται απ' τον χώρο διότι είναι ακαθόριστοι, δεν είναι όμως και πανταχού παρόντες, αλλά μεταβαίνουν ταχύτατα από τόπο σε τόπο. Λαμβάνουν διάφορες μορφές ανάλογα με την αποστολή τους διότι σύμφωνα με το (Εβρ. 1, 14), βλ. Nestle & Aland, 2012, σ. 658 και το Τρεμπέλας, 1997, σ. 867, είναι «*λειτουργικά πνεύματα είς διακονίαν άποστελλόμενα διά τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν*;» Η γνώση τους είναι περιορισμένη, έχουν τη δυνατότητα να προλέγουν το μέλλον όταν αυτό τους αποκαλύπτεται απ' τον Θεό, του οποίου όμως αγνοούν παντελώς την ουσία. Εξαιτίας της ορθής χρήσεως του αντεξουσίου τους και της πίστεως τους στην ενανθρώπιση του Λόγου παγιώθηκαν στο αγαθό χάριτι Θεού, όχι εκ φύσεως, κι έτσι μετέχουν αναμαρτησίας. Το έργο τους είναι διπλό, αφενός η δοξολογία και ο αίνος προς τον άγιο Τριαδικό Θεό και αφετέρου η φροντίδα του ανθρώπου και του σύμπαντος. Οι αγγελικές τάξεις διαίρουονται σε τρεις ιεραρχίες, στην πρώτη ανήκουν τα Σεραφίμ, τα Χερουβίμ, οι Θρόνοι, στην δεύτερη, οι Κυριότητες, οι Δυνάμεις και οι Εξουσίες και στην Τρίτη οι Αρχές, οι Αρχάγγελοι και τέλος οι Άγγελοι. Αποδίδεται τιμή σ' εκείνους αλλά επ' ουδενί λατρεία. Για τη φύση και το έργο των αγγέλων βλ. Ν. Γ. Ξεζάκης, *Ορθόδοξη Δογματική Θεολογία* (Αθήνα: Εκδόσεις Έννοια, 2012) σς. 398-415, και το Ι. Δαμασκηνός, *Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη, 2020) σς. 97-105.

¹³² Βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 184.

¹³³ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 155-156.

πιστούς πως τώρα που περνά η Σοφία του Θεού και εμείς είμαστε πεπτωκότες, μεταπτωτικοί άνθρωποι, είναι η κατάλληλη στιγμή να ανορθωθούμε και να είμαστε ορθοί. Η ανόρθωση αυτή θα επιτευχθεί ακούγοντας και εφαρμόζοντας τα διδάγματα του Ευαγγελίου το οποίο πρόκειται να αναγνωσθεί σε λίγο¹³⁴.

Πέρα από αυτό ο ιερός Καβάσιλας δίδει μια διαφορετική ερμηνεία. Ταυτίζει τη λέξη *Σοφία* με τους κατάλληλους λογισμούς που αρμόζουν να κάνουν οι πιστοί κατά τη διάρκεια της Θ.Λ. Είναι αδύνατον η ανθρώπινη διάνοια να διατηρηθεί προσηλωμένη έως τέλους στα τελούμενα του μυστηρίου, αλλά εισέρχονται σε αυτή βιοτικοί λογισμοί. Για αυτό ο ιερέυς υπενθυμίζει συνεχώς στους πιστούς το παράγγελμα αυτό¹³⁵, αποσκοπώντας αφενός στην εγρήγορσή τους και αφετέρου στην αποκατάσταση των πρεπουσών λογισμών. Η λέξη *Όρθοι* έρχεται σε αντιδιαστολή με την οκνηρία και εκφράζει τον ζήλο με τον οποίο πρέπει να συμμετέχουν οι πιστοί στα μυστήρια της Εκκλησίας. Ο ζήλος αυτός φανερώνεται με την όρθια στάση του σώματος η οποία ταιριάζει περισσότερο σε ανθρώπους οι οποίοι ζητούν απ' τον Κύριό τους¹³⁶.

Υποενότητα Γ.2.3

Ο τρισάγιος ύμνος και η ευχή του

Μετά την ψαλμωδία του κοντακίου, έχει σειρά η ευχή του τρισάγιου ύμνου, «Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος, ὁ τρισαγίῳ φωνῇ ὑπὸ τῶν Σεραφεῖμ ἀνυμνούμενος καὶ ὑπὸ τῶν Χερουβεῖμ δοξολογούμενος καὶ ὑπὸ πάσης ἐπουρανίου δυνάμεως προσκυνούμενος· ὁ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα· ὁ κτίσας τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα σὴν καὶ ὁμοίωσιν καὶ παντί σου χαρίσματι κατακοσμήσας· ὁ διδοὺς αἰτοῦντι σοφίαν καὶ σύνεσιν καὶ μὴ παρορῶν ἁμαρτάνοντα, ἀλλὰ θέμενος ἐπὶ σωτηρίᾳ μετάνοιαν· ὁ καταξιώσας ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου καὶ ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ στήναι κατενώπιον τῆς δόξης τοῦ ἁγίου σου θυσιαστηρίου καὶ τὴν ὀφειλομένην σοι προσκύνησιν καὶ δοξολογίαν προσάγειν· αὐτός, Δέσποτα, πρόσδεξαι καὶ ἐκ στόματος ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν τὸν τρισάγιον ὕμνον καὶ ἐπίσκεψαι ἡμᾶς ἐν τῇ χρηστότητί σου. Συγχώρησον ἡμῖν πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον· ἀγίασον ἡμῶν τὰς

¹³⁴ Βλ. Μαυρόπουλος, *Εἰς Πνεύματος Ἁγίου Κοινωνίαν Προσεγγίσεις* στη Θεία Λειτουργία, 2021, σ. 87.

¹³⁵ Πέραν αυτής της στιγμής ο ιερέυς εκφωνεί το παράγγελμα «*Σοφία*» πριν τα αναγνώσματα και άλλες δύο φορές στην αρχή της λειτουργίας του μυστηρίου, βλ. Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σσ. 158, 159, 162, 163.

¹³⁶ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 77-79.

*ψυχὰς καὶ τὰ σώματα· καὶ δὸς ἡμῖν ἐν ὁσιότητι λατρεύειν σοι πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν·
πρεσβείαις τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων.
Ὅτι ἅγιος εἶ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ
Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν¹³⁷».*

Αφού μαζί με τον λειτουργό εισήλθαν κατά την μικρή είσοδο και οι άγγελοι οι οποίοι δοξάζουν τον Θεό με τον τρισάγιο ύμνο, ο ιερέυς ζητά τώρα από Αυτόν να δεχθεί και την ανθρώπινη δοξολογία διαμέσου της ψαλμωδίας του ύμνου αυτού. Εν συνεχεία ζητά συγχώρεση κάθε αμαρτήματος, εκουσίου και ακουσίου, αγιασμό ψυχών και σωμάτων, καθαρή συνείδηση ώστε οι πιστοί να τον λατρεύουν ορθά, και τέλος, επικαλείται την παναγία και όλους τους αγίους με τις μεσιτίες των οποίων θα πραγματοποιηθούν τα ζητούμενα.

Παρόλα αυτά η ευχή αυτή περιέχει και κάποιους θεολογικούς όρους και έννοιες οι οποίες εκφράζουν την Ορθόδοξη πίστη. Οι όροι αυτοί είναι, η «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» δημιουργία του σύμπαντος, η «κατ' εἰκόνα» και «ὁμοίωσιν» δημιουργία του ανθρώπου και η μετάνοιά του.

Τη δημιουργία του σύμπαντος και του ανθρώπου περιγράφει το βιβλίο της Γενέσεως¹³⁸. Ειδικότερα, το (Γέν. 1.1) τεκμηριώνει ότι η δημιουργία δεν προϋπήρχε του Τριαδικού Θεού, έχει χρονική αρχή και δεν είναι αἶδια και πόσω μάλλον συναἶδια με τον δημιουργό της. Το σύμπαν δημιουργείται «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος», δηλ. από την ανυπαρξία. Ολόκληρη η φύση, νοερά και υλική έχει την αρχή της και δεν θα ερχόταν σε ύπαρξη εάν δεν ευδοκούσε ο Θεός. Η αιτία της δημιουργίας αποβαίνει στην αγαθότητα του δημιουργού, ο οποίος θέλησε τα δημιουργημένα όντα να μετέχουν σε αυτή και έτσι να ευαρεστούνται¹³⁹.

Τη δημιουργία του ανθρώπου αναλύουν τα (Γέν. 1,26-27,) και (Γέν. 2, 7). Με βάση το ιερό κείμενο ο άνθρωπος δημιουργείται κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Τριαδικού Θεού, και συγκεκριμένα κατ' εικόνα του Χριστού, διότι Αυτός αποτελεί το πρότυπό του και το αρχέτυπό του και όχι αντίστροφα¹⁴⁰. Το κατ' εικόνα συναρτάται με την ψυχή του ανθρώπου, και

¹³⁷ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σσ. 156-157.

¹³⁸ Για τις λεπτομέρειες και την αλληλουχία της δημιουργίας του κόσμου και του ανθρώπου βλ. Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σσ. 33-45

¹³⁹ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σ. 97.

¹⁴⁰ Βλ. Κ. Αγόρας, «Περί Κόσμου, Ανθρώπου και Ιστορίας», στο Κ. Αγόρας, Στ. Γιαγκάζογλου, π. Ν. Λουδοβίκος, Στ. Φωτίου, *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας Δόγμα Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας* (Πάτρα: Έκδοση Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2002) σ. 127.

ειδικότερα με τη λογική, το αυτεξούσιο και τη δυνατότητα του να άρχει επί της δημιουργίας. Ο άνθρωπος ως εικόνα του Χριστού είναι υποδεέστερός Αυτού, ωστόσο, ανώτερος πάντων των κτισμάτων διότι μόνον αυτός φέρει την εικόνα του δημιουργού¹⁴¹.

Η ιδιαιτερότητα και ανωτερότητα του ανθρώπου τεκμαίρεται και από το γεγονός ότι μόνο αυτόν δημιουργεί ο Θεός με ξεχωριστό τρόπο. Χρησιμοποιώντας ο συγγραφέας τον ανθρωπομορφισμό σημειώνει πως ο Θεός πλάθει το σώμα του ανθρώπου από χώμα, και στη συνέχεια δημιουργεί την ψυχή του εμφυσώντας σε αυτό πνοή ζωής. Η πράξη αυτή σε αντιδιαστολή με την υπόλοιπη δημιουργία, δεικνύει τη στοργή του πλάστη προς το πλάσμα του. Ταυτόχρονα αποδεικνύει ότι το ανθρώπινο σώμα δεν είναι *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*, αλλά από χώμα, ενώ η ψυχή του είναι *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*¹⁴². Το καθ' ομοίωσιν σχετίζεται με τη δυνατότητα να μοιάσει το δημιούργημα στον δημιουργό του¹⁴³.

Η φύση του ανθρώπου δημιουργήθηκε αναμάρτητη γιατί δεν διαθέτει αφ' εαυτού την τάση προς την αμαρτία η οποία υπάρχει μονάχα στην προαίρεσή του. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος έχει τη δύναμη να παραμένει στο αγαθό, να προκόβει πνευματικά και να ζει κατά Θεόν, δηλ. αληθινά. Εντούτοις, εξαιτίας του αυτεξουσίου του δύναται να τραπεί και προς το κακό¹⁴⁴. Η ψυχή του είναι ουσία νοερή, αόρατη, λογική, αυτεξούσια και εθελότροπη διότι είναι κτιστή. Χρησιμοποιεί ως όργανο της το ανθρώπινο σώμα παρέχοντας σε αυτό την αίσθηση και τη ζωή¹⁴⁵. Η ζωή του ανθρώπου επομένως αποτελεί μια κίνηση και μια πρόοδο προς τον Θεό, προς το καθ' ομοίωσιν, ή της απομακρύνσεως απ' Αυτόν. Αυτό συμβαίνει κατά τον Γρ. Νύσσης (335-340,-394) εξαιτίας του ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε *μεθόριος*, μεταξύ υλικού κόσμου, λόγω του σώματος, και του πνευματικού, λόγω της νοερής ψυχής του¹⁴⁶.

Ο άνθρωπος χάρι στην κτιστότητα και την τρεπτότητά του, δύναται να ζει κατά φύση ή παρά φύση. Η κατά φύση ζωή ταυτίζεται με την πνευματική, τη ζωή του αγίου Πνεύματος, την εκκλησιαστική ζωή, κατά την οποία ο άνθρωπος συμμετέχοντας στα μυστήρια της Εκκλησίας αγιάζεται βρισκόμενος σε θεία κοινωνία, και στοχεύοντας στο καθ' ομοίωσιν. Η παρά φύση

¹⁴¹ Βλ. Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σ. 43.

¹⁴² Όπ. παρ. σ. 48.

¹⁴³ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σ. 149.

¹⁴⁴ Όπ. παρ. σ. 151.

¹⁴⁵ Όπ. παρ. σ. 151.

¹⁴⁶ Βλ. Παπαδόπουλος, Γρηγόριος Νύσσης, 1999, σ. 604.

ζωή συναρτάται με την αμαρτωλή ζωή και με τα απότοκά της. Η μετάνοια ορίζεται ως διάθεση του ανθρώπου να αλλάξει τρόπο σκέψης¹⁴⁷ και μέσα από αυτό να οδηγηθεί έμπρακτα από την παρά φύση ζωή στην κατά φύση¹⁴⁸. Η αληθινή μετάνοια γίνεται πάντοτε δεκτή απ' τον Τριαδικό Θεό με σκοπό τη σωτηρία του ανθρώπου¹⁴⁹.

Μετά την ανάγνωση της ευχής του τρισαγίου, άγγελοι και πιστοί συμπάλλουν και συνδοξολογούν τον Τριαδικό Θεό ψάλλοντας τον τρισάγιο ύμνο, «Άγιος ό Θεός, Άγιος Ίσχυρός, Άγιος Αθάνατος, έλέησον ήμάς¹⁵⁰». Ο τρισάγιος ύμνος δημιουργήθηκε απ' τη συνένωση της αγγελικής δοξολογίας «άγιος, άγιος, άγιος Κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ή γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ¹⁵¹», και του «έδίψησεν ή ψυχή μου πρὸς τὸν Θεόν, τὸν ζῶντα· πότε ήζω και όφθήσομαι τῷ προσώπῳ τοῦ Θεοῦ;¹⁵²». Τη συνένωση αυτή πραγματοποίησε η Εκκλησία συμπληρώνοντας την ικεσία έλέησον ήμάς¹⁵³. Ο τρισάγιος ύμνος φανερώνει την τριαδικότητα του Θεού συνάμα με την ομοουσιότητα. Τα τρία άγιος σημειώνει ο ιερός Δαμασκηνός απευθύνονται το καθένα σε ένα τριαδικό πρόσωπο, ταυτοχρόνως όμως και σε όλη την Τριάδα, διότι δεν είναι δυνατόν τα τρία πρόσωπα να θεωρηθούν διαχωρισμένα λόγω της ομοουσιότητάς τους¹⁵⁴.

Υποενότητα Γ.2.4

Η ανάγνωση του αποστόλου και του Ευαγγελίου

Κοντολογίς, ακολουθεί η ανάγνωση του αποστολικού και του ευαγγελικού αναγνώσματος. Ο Καβάσιλας ερμηνεύοντας το σημείο αυτό υπογραμμίζει ότι σκοπός της αναγνώσεως των περικοπών είναι η προετοιμασία και η προκάθαρση των πιστών για τη συμμετοχή τους στο

¹⁴⁷ Βλ. Μπαμπινιώτης Γ., Μετάνοια, 2002, σ. 1084.

¹⁴⁸ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σ. 201.

¹⁴⁹ Ο Κύριος για να διευκρινίσει και να τονίσει στους ανθρώπους τη σημασία της εμπράκτου αληθινής μετάνοιας είτε την παραβολή του ασώτου υιού, βλ. (Λκ. ιε', 11-32) στο Τρεμπέλας, 1997, σσ. 312-314, και στο Nestle & Aland, 2012, σσ. 249-251.

¹⁵⁰ Βλ. Παπαγιάννης, Εγκόλπιον Αναγνώστου και Ιεροψάλτου, 2020, σ. 213, και το Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 157.

¹⁵¹ Βλ. το (Ησ. 6, 3) στο Γιαννακόπουλος, Ησαΐας, 1986, σ. 68.

¹⁵² Βλ. το (Ψ. 41, 3) στο Γιαννακόπουλος, Ψαλμοί, 1986, σ. 203.

¹⁵³ Βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 187.

¹⁵⁴ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σ. 243, αλλά και το «Δόξα τῇ άγία και όμοουσίῳ και ζωοποιῷ και άδιαιρέτῳ Τριάδι, πάντοτε, νῦν και άεί και είς τοὺς αιώνας τῶν αιώνων», το οποίο βρίσκεται στην αρχή της ακολουθίας του Όρθρου, στο, Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 78.

μυστήριο της Θ.Ε. Εκτός απ' αυτό, η σειρά της αναγνώσεως εξυπηρετεί τη σταδιακή αποκάλυψη του Κυρίου εντός της Θ.Λ. Συγκεκριμένα, η ανάγνωση του αποστόλου προηγείται του Ευαγγελίου. Αυτό συμβαίνει για να τονιστεί πως αυτά που έχει διδάξει ο Κύριος αποτελούν τελειότερη φανέρωση απ' αυτά που δίδαξαν οι απόστολοι. Με τον τρόπο αυτό οι πιστοί οδηγούνται σταδιακά και με αλληλουχία από τη μερική φανέρωση του Χριστού διαμέσου του αποστόλου, στην τέλεια φανέρωση Του μέσω του Ευαγγελίου. Το πρώτο βιβλίο ομιλεί περί του Χριστού, ενώ στο Ευαγγέλιο ομιλεί ο Ίδιος¹⁵⁵.

Με το πέρας της αναγνώσεως του αποστόλου, οι πιστοί, εν όψει της ακροάσεως του Ευαγγελίου δοξολογούν τον Θεό ψάλλοντας *Ἀλληλούϊα*, το οποίο σημαίνει αινείτε τον Θεό.¹⁵⁶ Ο ιερέας, μετά τη σύντομη δοξολογία διαβάσει την ευχή του Ευαγγελίου «*Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλόανθρωπε Δέσποτα, τὸ τῆς σῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς καὶ τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιζον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν. Ἐνθες ἡμῖν καὶ τὸν τῶν μακαρίων σου ἐντολῶν φόβον, ἵνα, τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας καταπατήσαντες, πνευματικὴν πολιτείαν μετέλθωμεν, πάντα τὰ πρὸς εὐαρέστησιν τὴν σὴν καὶ φρονοῦντες καὶ πράττοντες. Σὺ γὰρ εἶ ὁ φωτισμὸς τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν, Χριστέ ὁ Θεός, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν*¹⁵⁷.» Με τη ευχή αυτή ζητά ο λειτουργός να φωτίσει ο Θεός τους πιστούς το φως της θεογνωσίας του, με σκοπό να κατανοήσουν το βαθύτερο νόημα της ευαγγελικής περικοπής που πρόκειται να ακούσουν. Επίσης ζητά να θέσει στις καρδιές τους τον φόβο των εντολών του στοχεύοντας στην καταπάτηση των σαρκικών επιθυμιών, στην επίτευξη της πνευματικής ζωής, και τέλος, στην σκέψη και στην έμπρακτη εφαρμογή του Ευαγγελίου.

Η γνώση που έχει ο άνθρωπος για τον Θεό δηλ. η θεογνωσία, δεν είναι γνώση της ουσίας του Θεού. Ο άνθρωπος ως κτιστός αγνοεί πλήρως τη θεία ουσία. Πηγή της γνώσεως του Θεού σύμφωνα με τον Μ. Βασίλειο είναι οι θείες ενέργειες με τις οποίες δηλώνεται η αλληλεπίδραση του Τριαδικού Θεού με την κτίση¹⁵⁸. Οι θείες ενέργειες είναι κοινές και για τα τρία θεία

¹⁵⁵ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 80-81.

¹⁵⁶ Βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 193

¹⁵⁷ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 158.

¹⁵⁸ Βλ. Παπαδόπουλος, Βασίλειος Καισαρείας, 1999, σ. 369.

πρόσωπα ωστόσο το καθένα έχει έναν ιδιαίτερο ρόλο, ο Πατήρ δρα ως *προκαταρκτική αιτία*, ο Υιός ως *δημιουργική* και το άγιο Πνεύμα ως *τελειωτική*. Όταν ο άνθρωπος αναφέρεται σε κάποιο ιδίωμα του Θεού αμέσως προϋποθέτει και την ανάλογη ενέργειά Του¹⁵⁹.

Στην διαδικασία της θεογνωσίας προηγείται η πρωτοβουλία του αγίου Πνεύματος και η συγκατάθεση του ανθρώπου. Αυτό σημαίνει ότι η θεογνωσία δεν είναι μια νοητική επεξεργασία. Ο ανθρώπινος νους στη διαδικασία αυτή μπορεί να ελλαμφθεί, να φωτιστεί απ' το άγιο Πνεύμα και να έχει θεωρία θείων πραγμάτων. Έτσι, η θεογνωσία αποτελεί ταυτόχρονα και μια θεοπτική κατάσταση στην οποία ο άνθρωπος διαμέσου των θείων ενεργειών κοινωνεί με τον Τριαδικό Θεό¹⁶⁰. Όταν ο ιερέυς ζητά να λάμψει το φως της θεογνωσίας στους πιστούς ισοδυναμεί με το να ζητά να ανέλθουν οι πιστοί σ' αυτήν την θεοπτική κατάσταση, στην κοινωνία Θεού και ανθρώπων μέσω των θείων ενεργειών. Απόρροιες της θεογνωσίας θα είναι ο φόβος των εντολών του Κυρίου, η αποφυγή των σαρκικών επιθυμιών, η *de facto* και *de jure* γνώση και εφαρμογή του Ευαγγελίου και η επίτευξη πνευματικής ζωής, με άλλα λόγια η Ορθοδοξία. Συνεπώς, θεογνωσία σημαίνει Ορθοδοξία. Μετά την ανάγνωση της ευχής του Ευαγγελίου ακολουθεί η ανάγνωση της προκαθορισμένης ευαγγελικής περικοπής της οποίας προπορεύονται τα γνωστά παραγγέλματα¹⁶¹ και ευθύς γίνεται το κήρυγμα του θείου λόγου¹⁶².

Υποενότητα Γ.2.5

Η εκτενής δέηση και οι κατηχούμενοι

Αμέσως μετά τα αναγνώσματα ο λειτουργός απαγγέλει την εκτενή δέηση και προσθέτει στο τέλος της την ευχή της εκτενούς ικεσίας¹⁶³. Ο ιερέυς με βάση την εκτενή ικετεύει για το ιερατείο, για τους ζώντες, για τους κεκοιμημένους και για όσους εργάζονται και συνεισφέρουν στον οίκο του Θεού. Με την ευχή της εκτενούς ο κλήρος παρακαλεί θερμά τον Θεό να δεχθεί

¹⁵⁹ Όπ. παρ. σ. 370.

¹⁶⁰ Όπ. παρ. σ. 371-372.

¹⁶¹ Τα παραγγέλματα αυτά έχουν ήδη αναλυθεί ανωτέρω.

¹⁶² Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 159. Ο Φουντούλης στο σημείο αυτό τονίζει πως το κατ' εξοχήν σημείο του κηρύγματος είναι μετά τα αναγνώσματα τα οποία ο ιερέυς ερμηνεύει και όχι την ώρα που ψάλλεται το κοινωνικό. Μέσα στη Θ.Λ. επειδή υπάρχει λογική σειρά και αλληλουχία γεγονότων πρέπει να προηγούνται τα αναγνώσματα και το κήρυγμα και να έπεται η τελεσιουργία της Θ.Ε. η οποία προετοιμάζεται απ' το διδακτικό μέρος της Θ.Λ., βλ. Φουντούλης, 2009, σσ. 286-287.

¹⁶³ Για αυτά βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 159-161.

τα αιτήματα της εκτενούς ικεσίας και να αποστείλει το έλεος και την ευσπλαχνία του στους κληρικούς αλλά και στον λαό.

Μετά από αυτό ο λειτουργός εκφωνεί τις δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων¹⁶⁴ συναπτά με την ευχή των κατηχουμένων η οποία είναι, «*Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν οὐρανοῖς κατοικῶν, καὶ ἐπιβλέπων ἐπὶ πάντα τὰ ἔργα σου, ἐπίβλεψον ἐπὶ τοὺς δούλους σου τοὺς κατηχουμένους, τοὺς ὑποκεκλικότας τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας ἐνωπιόν σου, καὶ δὸς αὐτοῖς τὸν ἑλαφρὸν ζυγόν σου. Ποίησον αὐτοὺς μέλη τίμια τῆς ἀγίας σου Ἐκκλησίας καὶ καταζῶσον αὐτοὺς τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας, τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τοῦ ἐνδύματος τῆς ἀφθαρσίας, εἰς ἐπίγνωσιν σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Ἵνα καὶ αὐτοὶ σὺν ἡμῖν δοξάζωσι τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν*¹⁶⁵».

Οι δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων προτρέπουν τους κατηχουμένους και τους πιστούς να προσευχηθούν όλοι μαζί προς τον Κύριο για τους πρώτους. Τα αιτήματα των προσευχών τους αφορούν το θείο έλεος, την κατήχηση και τη φανέρωση του Ευαγγελίου, την ένωση τους με την αγία του Χριστού Εκκλησία, την προστασία τους με τη θεία χάρη και τέλος τους παρακινεί για κεφαλοκλισία, δείχνοντας έτσι και αυτοί ότι είναι δούλοι του Χριστού¹⁶⁶.

Με την ευχή των κατηχουμένων παρακαλεί ο ιερεύς όπως ο Θεός επιβλέπει για όλη την κτίση έτσι να επιβλέπει και για τους κατηχουμένους. Να τους αναδείξει τίμια μέλη της Εκκλησίας του Χριστού, να τους καταξιώσει να μετέχουν του λουτρού της παλιγγενεσίας κι έτσι να έχουν άφεση αμαρτιών, νέα άφθαρτη ζωή με σκοπό να τον ομολογούν ως τον μόνο αληθινό Θεό.

¹⁶⁴ Κατά την Προαναφορά δύναται εντός του ιερού ναού να παρευρίσκονται και να συμμετέχουν στα τελούμενα και οι κατηχούμενοι. Οι κατηχούμενοι ήταν άνθρωποι οι οποίοι δεν ήταν βαπτισμένοι χριστιανοί, βρίσκταν όμως στο στάδιο της κατήχησης διότι επιθυμούσαν να βαπτιστούν. Η Εκκλησία τους έκανε δεκτούς μονάχα την ώρα της προαναφοράς, άκουγαν τον λόγο του Ευαγγελίου και το κήρυγμα και στη συνέχεια εξέρχονταν του ιερού ναού και παρέμεναν σε αυτόν μόνον οι πιστοί, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σσ. 214, 216, και το Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 162.

¹⁶⁵ Μετά την εκφώνηση της ευχής ο ιερεύς απλώνει το ειλητό Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 162. Εδώ νοείται ότι όλα είναι έτοιμα για την τέλεση του μυστηρίου διότι το κάλυμμα αυτό απλωνόταν μόνο κατά την τέλεση της Θ.Ε. Σήμερα ωστόσο έχει αντικατασταθεί, εάν υπάρχει σε ορισμένους ι.ν. τότε χρησιμοποιείται ως εξωτερικό κάλυμμα του αντιμηνσίου και απλώνονται ταυτόχρονα. Το τελευταίο χρησιμοποιείται και αντί της αγίας τραπέζης, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σσ. 387, 385. Για τις δεήσεις και την ευχή των κατηχουμένων, βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 161. Ειρήσθω εν παρόδω οι Θ.Λ. του ιερού Χρυσοστόμου και του Μ. Βασιλείου έως και πριν την ευχή των κατηχουμένων είναι πανομοιότυπες. Αρχίζουν να διαφέρουν από την ευχή των κατηχουμένων και εξής, πρβ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 111-147, 151-186.

¹⁶⁶ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 119.

Αιτία της ευχής είναι για να δοξάζουν και αυτοί δηλ. οι κατηχούμενοι, μαζί με τους βαπτισμένους πιστούς το Τριαδικό όνομα του Θεού, τον Πατέρα, τον Υιό και το άγιο Πνεύμα.

Το λουτρό της παλιγγενεσίας είναι το μυστήριο του βαπτίσματος με το οποίο ενώνονται και εισάγονται στην Εκκλησία. Το χριστιανικό βάπτισμα επιτελείται με ύδωρ και με άγιο Πνεύμα¹⁶⁷. Το βάπτισμα φανερώνει τον θάνατο του Κυρίου. Οι τρεις καταδύσεις την ώρα του μυστηρίου σημαίνουν την τριήμερη ταφή Του¹⁶⁸. Ωστόσο, μια φορά πέθανε ο Χριστός, έτσι και το βάπτισμά μας όταν είναι στο όνομα της Αγίας Τριάδας είναι μοναδικό και πρέπει ο προσερχόμενος σε αυτό να προσέρχεται με πίστη. Το μυστήριο του χριστιανικού βαπτίσματος ιδρύεται κατά την ώρα της σταυρώσεως του Χριστού, και συγκεκριμένα κατά την ώρα του λογχισμού της πλευράς του όπου εξήλθαν απ' αυτήν αίμα και ύδωρ¹⁶⁹. Ο Κύριος χάρισε το πρώτο για πόση και πρόξενο αιώνιας ζωής, το δεύτερο, για αναγέννηση και καθάρισμα απ' την φθορά και την αμαρτία¹⁷⁰. Κατά την αναγέννηση του βαπτίσματος παρέχεται σε όλους τους βαπτιζόμενους άφεση αμαρτιών, η χάρη όμως του Πνεύματος παρέχεται σε συνάρτηση με την πίστη του καθενός και με την προετοιμασία του. Επίσης, το βάπτισμα εκμηδενίζει το προπατορικό αμάρτημα και την απόρροια αυτού, τον θάνατο, αποκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο την ανθρώπινη φύση στην αρχική της μακαριότητα. Αυτό είναι δεδομένο για την χριστιανική Ορθόδοξη πίστη. Εντούτοις, η βούληση του ανθρώπου σε όλο αυτό επέχει πρωτεύοντα ρόλο, κατά πόσον δηλ. ο βαπτιζόμενος θα χρησιμοποιήσει και θα διατηρήσει στην μετέπειτα ζωή του τα δώρα του βαπτίσματος για να επιτύχει το καθ' ομοίωσιν ή το αντίθετο¹⁷¹. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (~150- ~216) χαρακτηρίζει το χριστιανικό βάπτισμα ως την βάση του φωτισμού, της αθανασίας και της θεώσεως του ανθρώπου. Το παρομοιάζει με την γυναικεία μήτρα από την οποία κάθε άνθρωπος εκμαιεύεται γυμνός, σαν τον αναδυόμενο απ' το ύδωρ του βαπτίσματος ο οποίος είναι γυμνός από κάθε κακία¹⁷².

Εν συνεχεία, ο διάκονος ή ο ιερέας, παραγγέλλει στους κατηχούμενους να αποχωρήσουν απ' τον ι.ν. δια του παραγγέλματος, «*Ὅσοι κατηχούμενοι, προέλθετε· οἱ κατηχούμενοι, προέλθετε*·

¹⁶⁷ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σσ. 346-349.

¹⁶⁸ Βλ. Λέκκος, 1992, σσ. 97-98.

¹⁶⁹ Βλ. (Ιω. ιθ', 34) στο Nestle & Aland, 2012, σ. 370, και στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 466.

¹⁷⁰ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σσ. 342-345.

¹⁷¹ Όπ. παρ. σσ. 344-347, βλ. επίσης και την σημείωση 28 στις σσ. 486-487.

¹⁷² Βλ. Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Ιστορία των Δογμάτων Η Ορθόδοξη Δογματική Παράδοση και οι Παραχαράξεις Της Κατά Τους Τρεις Πρώτους Αιώνες* (Αθήνα, 1998) σς. 556-557.

ὅσοι κατηχούμενοι, προέλθετε. Μή τις τῶν κατηχουμένων¹⁷³». Με την αποχώρηση των κατηχουμένων παραμένουν πλέον εντός του ι.ν. μόνον οι βαπτισμένοι χριστιανοί, οι οποίοι κατά την προαναφορά έχουν αποκτήσει ορισμένα λειτουργικά βιώματα. Ειδικότερα, κατά την ώρα της ψαλμωδίας των αντιφώνων ο Χριστός δεν ήταν γνωστός στους πιστούς, αλλά προφητευόταν από αυτά. Έγινε γνωστός στο πλήθος κατά τη μικρά είσοδο του Ευαγγελίου και περισσότερο τη στιγμή που αυτό αναγνώσθηκε. Με όλα αυτά οι συμμετέχοντες στη λειτουργία του μυστηρίου έχουν ήδη βιώσει ορισμένα γεγονότα απ' τον βίο του Χριστού. Επίσης, έχουν προπαρασκευαστεί πνευματικά και είναι έτοιμοι να διαβούν απ' τη θεά του Χριστού ως διδασκάλου, στη συσσωμάτωση και ένωση με Αυτόν μέσω των Αχράντων Μυστηρίων.

Κατά την διάρκεια της προαναφοράς η ελληνική κοινωνία υπερβαίνει πλέον τις έννοιες του τύπου και των υποδειγμάτων βιώνοντας μέσω της μικρής εισόδου και των αναγνωσμάτων τη σταδιακή αποκάλυψη του πρωτοτύπου Χριστού. Απ' τις ευχές της προαναφοράς διαμορφώνεται η σχέση Θεού, κτίσης και πιστών, ως σχέση δημιουργού και δημιουργημάτων. Απ' τη σχέση αυτή απορρέει η εξάρτηση των κτισμάτων απ' τον κτίστη τους. Η εξάρτηση αυτή θεμελιώνει τον σεβασμό και την ταπείνωση των Ελλήνων πιστών προς τον Θεό.

Η ελληνική κοινωνία δια των κατάλληλων παραγγελμάτων καλείται επίσης στην υπέρβαση της ακηδίας, στην επίτευξη πνευματικής εγρηγόρσεως και στην επίδειξη ζήλου για την τέλεση των μυστηρίων της Εκκλησίας. Το ζητούμενο σε αυτό το σημείο είναι η θεογνωσία, η μετοχή δηλ. της ελληνικής κοινωνίας στη γνώση των θείων ενεργειών, με απότοκο όχι μόνον τη γνώση αλλά και την εφαρμογή του Ευαγγελίου.

¹⁷³ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σ. 162.

Ενότητα Γ.3

Η λειτουργία του μυστηρίου

Υποενότητα Γ.3.1

Οι δύο ευχές των πιστών

Αφού έχουν εξέλθει του ι.ν. οι κατηχούμενοι, ξεκινά το κύριο μέρος της Θ.Λ. Στο τελευταίο αυτό μέρος λαμβάνει χώρα το μυστήριο της Θ.Ε. Ο ιερέυς απευθυνόμενος πλέον μόνον στους πιστούς εκφωνεί δύο ίδιες δεήσεις υπέρ των πιστών μαζί με τις δύο ευχές τους, οι οποίες ονομάζονται ευχή των πιστών Α' και ευχή των πιστών Β'¹⁷⁴.

Η ευχή των πιστών Α' είναι η εξής, «Σὺ Κύριε, κατέδειξας ἡμῖν τὸ μέγα τοῦτο τῆς σωτηρίας μυστήριον· σὺ κατηξίωσας ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου, γενέσθαι λειτουργοὺς τοῦ ἁγίου σου θυσιαστηρίου· σὺ ἰκάνωσον ἡμᾶς, τῇ δυνάμει τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, εἰς τὴν διακονίαν ταύτην, ἵνα, ἀκατακρίτως στάντες ἐνώπιον τῆς ἁγίας δόξης σου, προσάγωμέν σοι θυσίαν αἰνέσεως· σὺ γὰρ εἶ ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πάσι. Δός, Κύριε, καὶ ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων, καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων, δεκτὴν γενέσθαι τὴν θυσίαν ἡμῶν, καὶ εὐπρόσδεκτον ἐνώπιόν σου. Ὅτι πρέπει Σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν¹⁷⁵».

Με την ευχή αυτή ο λειτουργός ομολογεί ότι ο Χριστός φανέρωσε στους ανθρώπους το μυστήριο της σωτηρίας τους δηλ. τη Θ.Ε.¹⁷⁶ Τους αξίωσε ακόμη, εννοεί τους ιερείς, να γίνουν λειτουργοί του θυσιαστηρίου, και ζητά για αυτούς τη δύναμη του αγίου Πνεύματος με σκοπό να σταθούν επάξια στη διακονία αυτή κι έτσι να του προσφέρουν θυσία αινέσεως. Επίσης τον

¹⁷⁴ Ο Φουντούλης στο σημείο αυτό εξηγεί, οι δεήσεις αυτές μαζί με τις δύο ευχές των πιστών συνιστούν την ομαλή μετάβαση απ' το διδακτικό μέρος της Θ.Λ. στη λειτουργία του μυστηρίου, βλ. Φουντούλης, 2009, σσ. 287-288.

¹⁷⁵ Για τις δεήσεις των πιστών και για την πρώτη ευχή τους βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 162.

¹⁷⁶ Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σ' ολόκληρο το διδακτικό μέρος δεν γίνεται μνεία του μυστηρίου της Θ.Ε. Αυτό συμβαίνει διότι εντός του ι.ν. βρίσκονται οι κατηχούμενοι, οι οποίοι στην ουσία είναι αμύητοι και δεν έπρεπε να ακούσουν ή να παρατηρήσουν κάτι απ' την τελεσιουργία της Θ.Ε. Απ' την στιγμή όμως που έχουν αποχωρήσει και έχει αρχίσει η λειτουργία του μυστηρίου γίνεται αμέσως λόγος.

παρακαλεί να δεχθεί τη θυσία τους με σκοπό τη συγχώρεση των αμαρτημάτων του κλήρου και των παραπτωμάτων του λαού¹⁷⁷.

Οι ιερείς είναι λειτουργοί του θυσιαστηρίου επειδή τους αξίωσε ο ίδιος ο Χριστός, ο οποίος κατά την επίγεια δράση του ξεχώρισε ορισμένους ανθρώπους και τους έκανε αποστόλους¹⁷⁸. Οι απόστολοι έλαβαν ως χάρη την ιεροσύνη του Χριστού η οποία είναι αποκλειστικό προνόμιο Του¹⁷⁹. Στη συνέχεια, δια της επιθέσεως των χειρών των αποστόλων μεταδόθηκε η ιεροσύνη ως χάρη στους διαδόχους τους, οι τελευταίοι στους επόμενους κ.ο.κ., κι έτσι υπάρχει, και θα υπάρχει αδιάσπαστη εντός της Εκκλησίας ως της συντελείας του αιώνας. Η συγκεκριμένη πρακτική ονομάζεται αποστολική διαδοχή¹⁸⁰. Η χάρη της ιεροσύνης διακρίνεται σε ειδική και γενική. Στη δεύτερη συμμετέχουν όλοι οι βαπτισμένοι χριστιανοί ως μέλη του σώματος του Χριστού, και εξαιτίας αυτού, συμμετέχουν στα μυστήρια της Εκκλησίας. Την πρώτη, την κατέχουν ορισμένοι, οι οποίοι χειροτονήθηκαν από επισκόπους σε έναν απ' τους τρεις βαθμούς της ιεροσύνης δηλ. του επισκόπου, του πρεσβυτέρου και του διακόνου¹⁸¹. Μολαταύτα, ο ιερός Χρυσόστομος θεωρεί την ιεροσύνη ενιαία και αδιάσπαστη δίχως να την κατανέμει σε βαθμούς, τονίζοντας πως το μυστήριο τελείται απ' το άγιο Πνεύμα δια της επιθέσεως των χειρών του επισκόπου στην κεφαλή του υποψηφίου κληρικού¹⁸². Το έργο της ιεροσύνης διαμέσου των κληρικών είναι η τέλεση των μυστηρίων, το κήρυγμα του θείου λόγου και η διαποίμανση του πληρώματος της Εκκλησίας, με σκοπό την επίτευξη του καθ' ομοίωσιν¹⁸³. Επομένως ο

¹⁷⁷ Και στο σημείο αυτό γίνεται σαφές το δίπολο της προσφοράς και της αντιπροσφοράς. Ο λειτουργός αιτείται στον Θεό να δεχθεί τη θυσία αινέσεως της Εκκλησίας, και Αυτός να αντιπροσφέρει σε αυτήν την άφεση των αμαρτημάτων του κλήρου και των παραπτωμάτων του λαού.

¹⁷⁸ Βλ. (Μτ. δ', 18-22) στο Τρεμπέλας, 1997, σσ. 14-15, και στο Nestle & Aland, 2012, σσ. 8-9.

¹⁷⁹ Π. Κώστα, «Το Μυστήριο της Ιεροσύνης», στο διαδικτυακό τόπο: https://churchofcyprus.org.cy/to_mistirio_tis_ierosinis (ημερομηνία ανάκτησης: 15-2-2025).

¹⁸⁰ Δ. Ψωίνος, «Το Μυστήριο της Ιεροσύνης», στο διαδικτυακό τόπο: <https://enoriaendrasei.gr/wp-content/uploads/2024/02/%CE%9C%CE%A5%CE%A3%CE%A4%CE%97%CE%A1%CE%99%CE%91-%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%97%CE%A3%CE%97-4.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 15-2-2025).

¹⁸¹ Όπ. παρ. Ψωίνος, 2024.

¹⁸² Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου, «Ιωάννης Χρυσόστομος», στο *Πατρολογία Ο Πέμπτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 2010) σσ. 102-103.

¹⁸³ Η πνευματική κατάσταση του ιερέως τεκμηριώνει ο Χρυσόστομος δεν έχει καμιά επίπτωση στην εγκυρότητα των μυστηρίων. Αυτό συμβαίνει διότι πρώτον, η χάρις των μυστηρίων προέρχεται εξ αγίου Πνεύματος και όχι απ' τον ιερέα, και δεύτερον, ο Θεός ενεργεί και δια του αναξίου ιερέως εφόσον η μεταδιδόμενη χάρις δεν αφορά τον ίδιο αλλά την Εκκλησία, βλ. όπ. παρ. σ. 104.

κληρικός δεν λογίζεται δυνάστης και εξουσιαστής της Εκκλησίας αλλά διάκονος και υπηρέτης της.

Οι θυσίες της Π.Δ. έχουν παρέλθει. Τώρα οι χριστιανοί προσφέρουν θυσία αινέσεως¹⁸⁴. Η θυσία αινέσεως είναι θυσία δοξολογίας και ευχαριστίας δια των πράξεων, και συναρτάται με τη ζωή του χριστιανού. Ειδικότερα πρόκειται για προσαρμογή της ανθρωπίνης υπάρξεως στο θέλημα του Θεού, θυσιάζοντας τρόπον τινά ο άνθρωπος τη θέλησή του για τη θέληση του Θεού. Ο άνθρωπος εφαρμόζοντας πρακτικά το Ευαγγέλιο κάνει υπακοή στο θείο θέλημα κι έτσι μέσα απ' τον βίο του εν κατακλείδι δοξάζει τον Θεό. Η θυσία αυτή ευαρεστεί περισσότερο τον Θεό διότι μεταμορφώνει ολόκληρο τον άνθρωπο σε όργανο δόξας του Τριαδικού Θεού¹⁸⁵.

Κατόπιν, ακολουθούν οι δεήσεις των πιστών με την ευχή των πιστών Β', «Ὁ Θεός, ὁ ἐπισκεψάμενος ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς τὴν ταπείνωσιν ἡμῶν· ὁ στήσας ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἁμαρτωλοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου κατενώπιον τῆς ἁγίας δόξης σου λειτουργεῖν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ· σὺ ἐνίσχυσον ἡμᾶς τῇ δυνάμει τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος εἰς τὴν διακονίαν ταύτην καὶ δὸς ἡμῖν λόγον ἐν ἀνοίξει τοῦ στόματος ἡμῶν, εἰς τὸ ἐπικαλεῖσθαι τὴν χάριν τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος ἐπὶ τῶν μελλόντων προτίθεσθαι δώρων. Ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου πάντοτε φυλαττόμενοι, σοὶ δόξαν ἀναπέμπωμεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν¹⁸⁶»

Με την συγκεκριμένη ευχή παρακαλεί ο ιερέας τον Θεό Πατέρα να ενισχυθούν με τη δύναμη του αγίου Πνεύματος προκειμένου να τελέσουν τη Θ.Ε. Επίσης, ζητά να δοθεί στο ιερατείο η χάρη η οποία θα χρησιμεύσει στον εντοπισμό των κατάλληλων λόγων, με σκοπό να επιζητήσουν τη χάρη του αγίου Πνεύματος για τα τίμια δώρα τα οποία εντός ολίγου θα μεταφερθούν στην αγία Τράπεζα.

¹⁸⁴ Βλ. (Εβρ. ιγ', 15), στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 904, και στο Nestle & Aland, 2012, σ. 683.

¹⁸⁵ Βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 258.

¹⁸⁶ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 163.

Υποενότητα Γ.3.2

Η ευχή του χερουβικού ύμνου και η μεγάλη είσοδος

Μετά την ευχή, ο λαός εκπροσωπούμενος απ' τους ψάλτες ψάλλει τον χερουβικό ύμνο. Ο ιερέυς διαβάσει μυστικώς την ευχή του χερουβικού ύμνου, «Οὐδεὶς ἅγιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς προσέρχεσθαι ἢ προσεγγίζειν ἢ λειτουργεῖν σοι, βασιλεῦ τῆς δόξης· τὸ γὰρ διακονεῖν σοι μέγα καὶ φοβερόν καὶ αὐταῖς ταῖς ἐπουρανίαις δυνάμεσιν. Ἀλλ' ὅμως διὰ τὴν ἄφατον καὶ ἀμέτρητόν σου φιланθρωπίαν ἀτρέπτως καὶ ἀναλλοιώτως γέγονας ἄνθρωπος καὶ ἀρχιερεὺς ἡμῶν ἐχρημάτισας καὶ τῆς λειτουργικῆς ταύτης καὶ ἀναιμάκτου θυσίας τὴν ἱερουργίαν παρέδωκας ἡμῖν ὡς Δεσπότης τῶν ἀπάντων. Σὺ γὰρ μόνος, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δεσπάζεις τῶν ἐπουρανίων καὶ τῶν ἐπιγείων, ὁ ἐπὶ θρόνου χερουβικοῦ ἐποχούμενος, ὁ τῶν Σεραφίμ Κύριος καὶ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ, ὁ μόνος ἅγιος καὶ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος. Σὲ τοίνυν δυσωπῶ τὸν μόνον ἀγαθὸν καὶ εὐήκοον· ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ἀχρεῖον δοῦλόν σου καὶ καθάρισόν μου τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς· καὶ ἰκάνωσόν με τῇ δυνάμει τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, ἐνδεδυμένον τὴν τῆς ἱερατείας χάριν, παραστῆναι τῇ ἁγίᾳ σου ταύτῃ τραπέζῃ καὶ ἱερουργῆσαι τὸ ἅγιον καὶ ἄχραντόν σου Σῶμα καὶ τὸ τίμιον Αἷμα. Σοὶ γὰρ προσέρχομαι κλίνας τὸν ἑαυτοῦ αὐχένα καὶ δέομαί σου· μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπ' ἐμοῦ, μηδὲ ἀποδοκιμάσῃς με ἐκ παίδων σου, ἀλλ' ἀξιώσον προσενεχθῆναί σοι ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου δούλου σου τὰ δῶρα ταῦτα. Σὺ γὰρ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ διαδιδόμενος, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν¹⁸⁷».

Με την παρούσα ευχή παραδέχεται ο λειτουργός ότι κανείς που είναι συνδεδεμένος με σαρκικές επιθυμίες δεν είναι άξιος να υπηρετεί τον Χριστό, ο οποίος από θεία φιλανθρωπία έγινε ατρέπτως και αναλλοιώτος άνθρωπος, παραδίδοντας στην Εκκλησία την αναίμακτη θυσία. Εν ολίγοις, παρακαλεί για τον καθαρισμό της καρδιάς του από οποιαδήποτε πονηρή επιθυμία με σκοπό να σταθεί επάξια μπροστά στην αγία Τράπεζα και να ιερουργήσει τα άχραντα μυστήρια. Στο τέλος ζητά να τον αξιώσει ο Χριστός να του προσφέρει τα τίμια δώρα

¹⁸⁷ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 163-164.

διότι Αυτός εν κατακλείδι είναι ο προσφέρων, ο προσφερόμενος, ο προσδεχόμενος και διαδιδόμενος τη θυσία.

Ο Θεός Λόγος ενανθρώπησε ατρέπτως και αναλλοιώτως απ' τη θεία του φύση. Σύμφωνα με τον Μέγα Αθανάσιο (295-373), επειδή η ενανθρώπιση πραγματοποιήθηκε στην Οικονομία και όχι στη Θεολογία δεν αλλοίωσε τη θεία φύση του Λόγου. Η ενανθρώπιση αποτελεί ενέργεια του Θεού προς τα έξω και όχι διαδικασία η οποία υλοποιήθηκε στην αιδιότητα. Το ότι ο Λόγος έγινε άνθρωπος δεν σημαίνει ότι η θεία του φύση ετράπη και έγινε κάτι άλλο, αντίθετα, δηλώνει πως ο Λόγος ήταν πάντοτε Θεός και εν χρόνω, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή γίνεται πραγματικός άνθρωπος¹⁸⁸.

Επιπλέον, παρακαλεί ο ιερέυς να τον αξιώσει ο Χριστός να προσφέρει θυσία, εντούτοις στο τέλος της ευχής υπογραμμίζει ότι ο Χριστός είναι ο προσφέρων τη θυσία. Ποιος τελικά προσφέρει τη θυσία, ο Χριστός ή ο ιερέυς; Πράγματι, ο Χριστός προσφέρει τη θυσία διότι Αυτός προσέφερε τη θυσία του εαυτού του επάνω στο σταυρό ως μέγας Αρχιερέυς¹⁸⁹. Εμείς οι πιστοί τελώντας τη Θ.Ε. κάνουμε ανάμνηση, επανάληψη, της εφάπαξ θυσίας του Κυρίου. Όλα αυτά που συνιστούν εκείνη την αιματηρή θυσία, υλοποιούνται τώρα αναιμάκτος από διαφορετική διαδικασία, μέσα από τη μεταβολή των τιμών δώρων στο θυσιασμένο σώμα και αίμα του Χριστού. Κατά θαυματουργικό τρόπο δεν έχουμε νέα ιστορική θυσία, αλλά την τότε εφάπαξ θυσία, που όμως και τώρα είναι πραγματική αλλά αναίμακτη¹⁹⁰. Συγκεκριμένα, ο ιερέυς ενεργεί δια των λόγων του και των κινήσεών του τα τελούμενα, αλλά ο Θεός τα επικυρώνει και τα εγκρίνει διαμέσου των χειρών του κληρικού¹⁹¹. Έτσι ο Χριστός είναι ο προσφέρων, ο θύτης, ο προσφερόμενος, το θύμα, ο προσδεχόμενος, αυτός δηλ. που δέχεται τη θυσία, και ο διαδιδόμενος, αυτός που προσφέρεται για βρώση στους πιστούς.

¹⁸⁸ Βλ. Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου, «Αθανάσιος Αλεξανδρείας», στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 1999) σ. 283.

¹⁸⁹ Βλ. (Εβρ. ζ', 27) στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 883, και στο Nestle & Aland, 2012, σ. 668.

¹⁹⁰ Βλ. Παπαδόπουλος Σ., 2010, σ. 100.

¹⁹¹ Ιω. Χρυσοστόμου, *Οι Έξι Περί Ιερωσύνης Λόγοι* (Μοσχάτο: Εκδόσεις Παρρησία, 2017) σς. 123, 125, 127, 129.

Κοντολογίς, ψάλλεται ο χερουβικός ύμνος και πραγματοποιείτε η μεγάλη είσοδος¹⁹², κατά την πορεία της οποίας ο ιερέυς μνημονεύει άπαντες δια της περιεκτικής μνημονεύσεως «*Πάντων ὡν μνησθεῖν Κύριος ὁ Θεὸς ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ, πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*¹⁹³» Με την τοποθέτηση των τιμίων δώρων επί της αγίας τραπέζης ο ιερέυς βγάζει τα καλύμματα τους και τα ξανασκεπάζει με τον αέρα¹⁹⁴.

Υποενότητα Γ.3.3

Τα πληρωτικά και η ευχή της προσκομιδής

Στη συνέχεια εκφωνεί ορισμένες συμπληρωματικές δεήσεις, τα πληρωτικά. Αυτά αφορούν δεήσεις των πιστών υπέρ των τιμίων δώρων, του φύλακα αγγέλου, της συγχωρήσεως των αμαρτιών κ.α.¹⁹⁵ Οι προσευχές μας για τα τίμια δώρα αφορούν την ολοκλήρωση του καθαγιασμού τους με αποτέλεσμα την επίτευξη του σκοπού της Θ.Λ. ο οποίος είναι η μετάληψη των πιστών¹⁹⁶.

Μετά τα πληρωτικά λέγεται η ευχή της προσκομιδής «*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας ἡμᾶς καὶ ἀγαγὼν εἰς τὴν ζωὴν ταύτην, ὁ ὑποδείξας ἡμῖν ὁδὸς εἰς σωτηρίαν, ὁ χαρισάμενος ἡμῖν οὐρανίων μυστηρίων ἀποκάλυψιν· σὺ εἶ ὁ θέμενος ἡμᾶς εἰς τὴν διακονίαν ταύτην ἐν τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματός σου τοῦ ἁγίου. Εὐδόκησον δὴ, Κύριε, τοῦ γενέσθαι ἡμᾶς διακόνους τῆς καινῆς σου διαθήκης, λειτουργοὺς τῶν ἁγίων σου μυστηρίων· πρόσδεξαι ἡμᾶς προσεγγίζοντας τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου, ἵνα γενώμεθα ἄξιοι τοῦ προσφέρειν σοι τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀναίμακτον θυσίαν ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἀμαρτημάτων καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων· ἦν προσδεξάμενος εἰς τὸ ἅγιον καὶ ὑπερουράνιον καὶ νοερὸν σου θυσιαστήριον, εἰς ὁσμὴν εὐωδίας, ἀντικατάπεμψον ἡμῖν τὴν χάριν τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος. Ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς, ὁ Θεός, καὶ ἔπιδε ἐπὶ τὴν λατρείαν ἡμῶν ταύτην καὶ πρόσδεξαι αὐτήν, ὡς προσεδέξω Ἄβελ τὰ δῶρα, Νῶε τὰς θυσίας, Ἀβραὰμ τὰς ὀλοκαρπώσεις, Μωϋσέως καὶ Ἀαρὼν τὰς ἱερωσύνας, Σαμουὴλ τὰς εἰρηνικάς. Ὡς προσεδέξω ἐκ τῶν ἁγίων σου ἀποστόλων τὴν ἀληθινὴν ταύτην λατρείαν, οὕτω καὶ*

¹⁹² Ὡς μεγάλη είσοδος λογίζεται η μεταφορά των τιμίων δώρων απ' τον χώρο της προθέσεως στην αγία τράπεζα διαμέσου του βορείου και του κεντρικού κλίτους για τον καθαγιασμό τους. Υποδηλώνει την πορεία του Χριστού προς τον Γολγοθά για να θυσιασθεί, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σσ. 387, 232.

¹⁹³ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 126.

¹⁹⁴ Όπ. παρ. σ. 127.

¹⁹⁵ Για τα πληρωτικά βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 165-166.

¹⁹⁶ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 86.

ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν πρόσδεξαι τὰ δῶρα ταῦτα ἐν τῇ χρηστότητί σου, Κύριε· ἵνα, καταξιωθέντες λειτουργεῖν ἀμέμπτως τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ, εὐρωμεν τὸν μισθὸν τῶν πιστῶν καὶ φρονίμων οἰκονόμων ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ φοβερᾷ τῆς ἀνταποδόσεώς σου τῆς δικαίας. Διὰ τῶν οἰκτιρμῶν τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλόγητος εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν¹⁹⁷».

Παρακαλεῖ ο ἱερεὺς να δεχθεῖ ο Θεός με ἔλεος τον κλῆρο με σκοπὸ να γίνουν ἀξιοὶ να του προσφέρουν τη λογικὴ και ἀναίμακτη θυσία. Αφού ο Θεός δεχθεῖ τη θυσία με ευαρέσκεια, τον ικετεύει να στείλει ως ανταπόδοση σ' αὐτούς τη χάρη του ἁγίου Πνεύματος. Στο τέλος ἀναφέρει τις θυσίες του Ἀβελ, του Νώε, του Ἀβραάμ, του Μωυσή, του Ααρών, του Σαμουήλ, την ἀληθινὴ λατρεία των ἀποστόλων, και παρακαλεῖ ὅπως αὐτές έγιναν δεκτές, ἔτσι να δεχθεῖ και ἀπ' τους ἱερεῖς τα τίμια δῶρα. Αὐτό συμβαίνει για να μποροῦν πάντοτε ἀξιοὶ και με καθαρὴ συνείδηση να λειτουργοῦν στο ἅγιο θυσιαστήριο και ἔτσι να λαμβάνουν τη φοβερὴ ἀλλὰ δίκαιη ἡμέρα την ανταπόδοση που ἀρμόζει στους πιστοὺς και ἀξιους λειτουργούς.

Υποενότητα Γ.3.4

Το σύμβολο της πίστεως

Μετά την ευχή της προσκομιδῆς ἀκολουθεῖ ο ἀσπασμός και η ομολογία. Ο λειτουργὸς εὐλογεῖ τον λαὸ δια του «*Εἰρήνη πᾶσι*», ο οποίος ἀντεύχεται σε αὐτόν «*Καὶ τῷ πνεύματί σου*». Ο διάκονος προτρέπει τον λαὸ «*Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν*». Για να ὁμολογήσουμε στον Πατέρα, στο Υἱὸ και στο ἅγιο Πνεῦμα, στην ἀχώριστη και ὁμοούσια Τριάδα το σύμβολο της πίστεως. Συνάμα με αὐτὸ ο κληρικὸς ὁμολογεῖ την ἀγάπη του στον Κύριο, «*Ἀγαπήσω σε, Κύριε, ἡ ἰσχὺς μου. Κύριος στερέωμά μου καὶ καταφυγὴ μου καὶ ῥύστης μου*» και ο διάκονος ἐκφωνεῖ «*Τὰς θύρας, τὰς θύρας· ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν¹⁹⁸*». Ο ἱερεὺς ἀποκαλύπτει τα τίμια δῶρα και ἀπαγγέλλεται το σύμβολο της πίστεως¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Βλ. Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σσ. 166-167.

¹⁹⁸ Κατὰ την ἀρχαία πρακτικὴ το παράγγελμα αὐτὸ ἀπευθυνόταν στους θυρωροὺς του ἰ.ν. οἱ οποίοι πρόσεχαν τις θύρες του ναοῦ για να μην εἰσέλθουν ἀμύητοι ἐν ὄψει της ἐκφωνήσεως του συμβόλου της πίστεως. Σήμερα κάτι παρόμοιο δεν τηρεῖται, ἐντούτοις, το συγκεκριμένο παράγγελμα ἔλαβε ἓνα ἀλληγορικὸ νόημα παραπέμποντας στο κλείσιμο των αἰσθήσεων και στην προφύλαξη του νου ἀπ' τις σαρκικὲς ἐπιθυμίες την ὥρα του μυστηρίου, βλ. Μαυρόπουλος, *Εἰς Πνεύματος Ἁγίου Κοινωνίαν Προσεγγίσεις στη Θεία Λειτουργία*, 2021, σσ. 131-132.

¹⁹⁹ Για τον ἀσπασμὸ και την ομολογία βλ. Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σσ. 167-168.

Η κάθε τοπική εκκλησία για λόγους κατηχητικούς και αντιαιρετικούς διέθετε το δικό της βαπτιστήριο σύμβολο. Κάθε βαπτιστήριο σύμβολο απηχούσε τη διδασκαλία της *traditio veritatis* σε συνοπτική μορφή. Με αυτό επιτυγχανόταν η περιφρούρηση της αληθούς χριστιανικής πίστεως απ' τις αιρέσεις και η αποδοχή των αληθινών διδασκαλιών της παραδόσεως απ' τους υποψηφίους πιστούς²⁰⁰. Το βαπτιστήριο σύμβολο της εκκλησίας των Ιεροσολύμων χρησιμοποιήθηκε ως πηγή για το σύμβολο της Νικαίας²⁰¹. Στο σύμβολο της Νικαίας το οποίο εξέδωσε η Α' οικουμενική σύνοδος της Νικαίας το (325) δεν απαντάται κάποια καινοφανής πίστη ή αλλοίωση της προγενέστερης που υπήρχε στα βαπτιστήρια σύμβολα, αλλά υπογραμμίζονται και συγκεφαλαιώνονται σε αυτό η ήδη παραδεδομένη πίστη της Εκκλησίας προσαρμοσμένη στην αίρεση του αρειανισμού²⁰². Η Β' οικουμενική σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως (381), για λόγους αντιαιρετικούς συνέταξε μια ομολογία πίστεως, αφενός για να περιφρουρήσει την πίστη της απ' τις αιρέσεις και αφετέρου για να ομολογούν οι επιστρέφοντες αιρετικοί στην ορθοδοξία την ορθή πίστη. Έτσι περιέλαβε τη διδασκαλία της Εκκλησίας για τη φυσική θεότητα του αγίου Πνεύματος και για την αιωνιότητα της βασιλείας του Χριστού συμπληρώνοντας τρόπον τινά τις ελλείψεις του συμβόλου της Νικαίας. Αργότερα η Δ' οικουμενική σύνοδος (451) αναγνώρισε το σύμβολο της Κωνσταντινουπόλεως ως αυθεντική ερμηνεία του συμβόλου της Νικαίας προσδίδοντας σε αυτό χαρακτήρα συνοδικού συμβόλου πίστεως. Έκτοτε χρησιμοποιείται αυτοτελώς ως σύμβολο Νικαίας Κωνσταντινουπόλεως²⁰³, το γνωστό μας σύμβολο της πίστεως ή πιστεύω.

Εφόσον η ελληνική κοινωνία κατά την προαναφορά υπερέβη τους τύπους των παλαιοδιαθηκικών θυσιών, στη λειτουργία του μυστηρίου προσφέρει θυσία αιnéσεως. Η θυσία αιnéσεως επέχει μεταμορφωτικό χαρακτήρα διότι μεταμορφώνει την ελληνική κοινωνία σε δοξολογικό όργανο του Θεού. Η μεταμόρφωση αυτή προασπίζει το ιερό Ευαγγέλιο και βοηθά στη διάδοσή του και στον ευαγγελισμό ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας.

Επιπλέον η ελληνική κοινωνία αντιλαμβανόμενη πλέον μέσο του μυστηρίου της ιεροσύνης τους διακριτούς ρόλους κλήρου και λαού μέσα στο σώμα της Εκκλησίας σέβεται και

²⁰⁰ Σκουτέρης, 1998, σ. 499-500.

²⁰¹ Όπ. παρ. σ. 509.

²⁰² Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Απ' αρχής Μέχρι την Εικονομαχία* (Αθήνα: Εκδόσεις Lithos O. E., 2015) σ. 459.

²⁰³ Βλ. Φειδάς, 2015, σσ. 537-538.

προσεύχεται για το ιερατείο γνωρίζοντας πλέον ότι τα μυστήρια της Εκκλησίας τελούνται απ' τον ίδιο τον Θεό. Με την ομολογία του συμβόλου της πίστεως η ελληνική κοινωνία μυείται και ομολογεί τα δόγματα της Εκκλησίας για την τριαδικότητα του Θεού, την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου και για την ανάσταση των νεκρών. Η ομολογία αυτή ανανεώνει την Ορθοδοξία της ελληνικής κοινωνίας και ταυτοχρόνως εδραιώνει την πίστη, την ελπίδα και την προσδοκία για τη μέλλουσα αιώνια ζωή.

Ενότητα Γ.4

Η Αγία Αναφορά

Υποενότητα Γ.4.1

Η εισαγωγή της Αγίας Αναφοράς

Εφόσον κλήρος και λαός έχουν ομολογήσει την ορθή πίστη με το σύμβολο της πίστεως, εισέρχονται τώρα διαμέσου του προοιμίου της ευχής της αγίας Αναφοράς στο κέντρο της λατρευτικής συνάξεως. Το κέντρο αυτό είναι η ευχή της αγίας Αναφοράς στην καρδιά της οποίας τελείται το μυστήριο της Θ.Ε. δια της επικλήσεως του αγίου Πνεύματος.

Μετά την απαγγελία του συμβόλου ο ιερέυς εκφωνεί, «*Στῶμεν καλῶς· στῶμεν μετὰ φόβου· πρόσχωμεν τὴν ἁγίαν ἀναφορὰν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν*²⁰⁴». Το *Στῶμεν καλῶς* υπενθυμίζει στους πιστούς τη σταθερότητα που πρέπει να επιδεικνύουν στα διδάγματα του συμβόλου της πίστεως και να μην κλονίζονται απ' τις αιρετικές δοξασίες. Το *στῶμεν μετὰ φόβου* εδράζεται ἐπὶ τοῦ μυστηρίου της Θ.Ε. Αποτρέπει τους πιστούς στο να μην εμφιλοχωρήσει η απιστία στις καρδιές τους αναφορικά με τη Θ.Ε., αν ο ἄρτος και το νάμα δηλ. μεταβάλλονται αληθινά σε σῶμα και αἷμα Χριστοῦ. Ὄταν συμβαίνουν αυτά τα δύο τότε και η αγία αναφορά προσφέρεται με εἰρήνη²⁰⁵.

²⁰⁴ Βλ. Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σ. 168.

²⁰⁵ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 88.

Ο λαός απαντά «*Ἐλεον εἰρήνης, θυσίαν αἰνέσεως*²⁰⁶». Όχι μόνο με ειρήνη προσφέρουμε την αγία Αναφορά, αλλά προσφέρουμε και το έλεος το οποίο είναι καρπός της ίδιας της ειρήνης, μαζί με θυσία αινέσεως, υπερθεματίζοντας έτσι ο λαός²⁰⁷. Εν συνεχεία ο λειτουργός ευλογεί τον λαό λέγοντας την τριαδική ευλογία «*Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν*²⁰⁸». Πράγματι, ἀπ' τον Υἱό ἦλθε ἡ χάρις στους ανθρώπους, διότι αυτοί αν και ἦταν ασεβεῖς ἐνώπιον του Θεοῦ και ἄξιοι τιμωρίας, ο Χριστός δεν τους καταδίκασε, ἀντιθέτως, σταυρώθηκε για αὐτούς κι ἐτσι ἔδωσε χάρι στους ανθρώπους, συμφιλιώνοντας τους τελευταίους με τον Θεό. Αφού προηγήθηκε ἡ συμφιλίωση, ἡ καταλλαγή, ἔδωσε ο Πατήρ τὴν ἀγάπη και τὸ ἅγιο Πνεῦμα τὸ δῶρο τῆς κοινωνίας του, και τώρα οι πιστοὶ πρέπει να τα διατηρήσουν²⁰⁹. Ὡς ἀπάντηση στην τριαδική ευλογία ο λαός εκφωνεῖ «*Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου*²¹⁰», ὅτι δηλ. ευχήθηκε ο ιερεὺς με τὴν τριαδική ευλογία για τον λαό, ο λαός του τὸ ἀνταποδίδει λέγοντας προς αὐτόν και στην δική σου ψυχή.

Στη συνέχεια, ἐν ὅψει τῆς ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἀγίας ἀναφορᾶς και τῆς τελέσεως του μυστηρίου τῆς Θ.Ε., ο κληρικός υψώνοντας τα χέρια και ατενίζοντας τὸ ἐκκλησίασμα τους προτρέπει να στρέψουν τις καρδιές τους προς τα ἄνω, προς τον Θεό, δια του παραγγέλματος «*Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας*²¹¹», εγκαταλείποντας ἐτσι κάθε γήινη σκέψη και ἐπιθυμία. Ο λαός διαβεβαιώνει ὅτι οι καρδιές του εἶναι στραμμένες προς τον Θεό σημειώνοντας, «*Ἐχομεν πρὸς τὸν Κύριον*²¹²». Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἡ προτροπὴ ευχαριστίας του Κυρίου προς του πιστούς «*Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ*²¹³», τὴν ὁποία ἐπισφραγίζουν οι τελευταῖοι τονίζοντας ὅτι εἶναι «*Ἄξιον καὶ δίκαιον*²¹⁴» να ευχαριστούμε τον Κύριο.

²⁰⁶ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 168.

²⁰⁷ Καβάσιλας, 2006, σσ. 88-89.

²⁰⁸ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 168.

²⁰⁹ Καβάσιλας, 2006, σσ. 89-90.

²¹⁰ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 168.

²¹¹ Ὅπ. παρ. σ. 168.

²¹² Ὅπ. παρ. σ. 168.

²¹³ Ὅπ. παρ. 168.

²¹⁴ Ὅπ. παρ. σ. 168.

Υποενότητα Γ.4.2

Η αρχή της Αναφοράς

Με το πέρας της στιχομυθίας κλήρου και λαού που αποτελεί και το εισαγωγικό μέρος της ευχής της αγίας Αναφοράς ο ιερέυς άρχεται της ευχής λέγοντας «Ὁ ὢν, Δέσποτα, Κύριε Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ, προσκυνητέ, ἄξιον ὡς ἀληθῶς καὶ δίκαιον καὶ πρέπον τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῆς ἀγιοσύνης σου σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμνεῖν, σὲ εὐλογεῖν, σὲ προσκυνεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν, σὲ δοξάζειν τὸν μόνον ὄντως ὄντα Θεόν, καὶ σοὶ προσφέρειν ἐν καρδίᾳ συντετριμμένη καὶ πνεύματι ταπεινώσεως τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν ἡμῶν· ὅτι σὺ εἶ ὁ χαρισάμενος ἡμῖν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς σῆς ἀληθείας. Καὶ τίς ἱκανὸς λαλῆσαι τὰς δυναστείας σου, ἀκουστὰς ποιῆσαι πάσας τὰς αἰνέσεις σου ἢ διηγῆσασθαι πάντα τὰ θαυμάσιά σου ἐν παντὶ καιρῷ; Δέσποτα τῶν ἀπάντων, Κύριε οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ πάσης κτίσεως, ὀρωμένης τε καὶ οὐχ ὀρωμένης, ὁ καθημένος ἐπὶ θρόνου δόξης καὶ ἐπιβλέπων ἀβύσσους, ἄναρχε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀπερίγραπτε, ἀναλλοίωτε, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτῆρος, τῆς ἐλπίδος ἡμῶν· ὅς ἐστιν εἰκὼν τῆς σῆς ἀγαθότητος, σφραγὶς ἰσότητος, ἐν ἑαυτῷ δεικνὺς σὲ τὸν Πατέρα, Λόγος ζῶν, Θεὸς ἀληθινός, ἡ πρὸ αἰώνων σοφία, ζωὴ, ἁγιασμός, δύναμις, τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, παρ' οὗ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξεφάνη, τὸ τῆς ἀληθείας Πνεῦμα, τὸ τῆς υἰοθεσίας χάρισμα, ὁ ἀρράβων τῆς μελλούσης κληρονομίας, ἡ ἀπαρχὴ τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν, ἡ ζωοποιὸς δύναμις, ἡ πηγὴ τοῦ ἁγιασμοῦ· παρ' οὗ πᾶσα κτίσις λογικὴ τε καὶ νοερά δυναμουμένη, σοὶ λατρεύει, καὶ σοὶ τὴν αἰδίον ἀναπέμπει δοξολογίαν, ὅτι τὰ σύμπαντα δοῦλα σά. Σὲ γὰρ αἰνοῦσιν ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, θρόνοι, κυριότητες, ἀρχαί, ἐξουσίαι, δυνάμεις καὶ τὰ πολυόμματα Χερουβίμ· σοὶ παρίστανται κύκλῳ τὰ Σεραφίμ, ἐξ πτέρυγες τῷ ἐνὶ καὶ ἐξ πτέρυγες τῷ ἐνὶ· καὶ ταῖς μὲν δυσὶ κατακαλύπτουσι τὰ πρόσωπα ἑαυτῶν, ταῖς δὲ δυσὶ τοὺς πόδας καὶ ταῖς δυσὶ πετόμενα, κέκραγεν ἕτερον πρὸς τὸ ἕτερον ἀκαταπαύστοις στόμασιν, ἀσιγήτοις δοξολογίαις, Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα, βοῶντα, κεκραγότα καὶ λέγοντα. Ἄγιος, ἅγιος, ἄγιος, Κύριος Σαβαώθ· πλήρης, ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου. Ὡσαννά, ἐν τοῖς ὑψίστοις· εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Ὡσαννά, ἐν τοῖς ὑψίστοις.²¹⁵».

Η ευχή της αγίας αναφοράς αναπέμπεται προς τον Θεό Πατέρα. Ο λειτουργός παραδέχεται και αυτός πως είναι άξιο και δίκαιο να υμνούμε, να δοξολογούμε, να ευχαριστούμε, να

²¹⁵ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 168-169. Για τον επινίκιο ύμνο βλ. Παπαγιάννης, Εγκόλπιον Αναγνώστου και Ιεροψάλτου, 2020, σσ. 220-221.

προσκυνούμε και να προσφέρουμε με ταπεινό πνεύμα στον Θεό τη λογική μας λατρεία, διότι τους χάρισε την τέλεια γνώση της αλήθειάς του. Η ευχή στη συνέχεια μέσω πολλαπλών εκφράσεων, λ.χ. *ὅς ἐστιν εἰκὼν τῆς σῆς ἀγαθότητος, σφραγὶς ἰσότητος, ἐν ἑαυτῷ δεικνὺς σὲ τὸν Πατέρα, Λόγος ζῶν, Θεὸς ἀληθινός, ἡ πρὸ αἰώνων σοφία*, εξάρει την ομοουσιότητα του Πατρός και του Υιού. Επίσης με τα λόγια *παρ' οὗ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξεφάνη*, φανερώνει το έργο του Υιού,. Το έργο του Υιού συνίσταται στο ότι φανέρωσε στους ανθρώπους το άγιο Πνεύμα. Το άγιο Πνεύμα μας φανερώνει την αλήθεια, αποτελεί το δώρο της υιοθεσίας μας απ' τον Θεό, είναι η απαρχή των αιώνων αγαθών, η πηγή του αγιασμού μας, απ' Αυτό φωτίζεται κάθε νοερή και λογική δημιουργία και προσφέρει στον Θεό αιώνια δοξολογία. Στο τέλος αναφέρει το υμνολογικό και δοξολογικό έργο των ασωμάτων δυνάμεων οι οποίες φωνάζουν δυνατά και ακατάπαυστα τον επινίκιο και θριαμβευτικό ύμνο.

Όσο πλησιάζουμε προς την τέλεση του μυστηρίου η λειτουργική γλώσσα γίνεται λεπτομερέστερη, παρέχοντας στους πιστούς ολοένα και τελειότερη αποκάλυψη της αγίας Τριάδος. Από την αρχή της αγίας Αναφοράς οι πιστοί καθίστανται μύστες της ομοουσιότητας των τριών προσώπων και του ιδιαίτερου έργου του Υιού και του αγίου Πνεύματος στην Οικονομία.

Ο Υιός και Λόγος του Θεού Πατρός είναι Θεός αληθινός, εικόνα της αγαθότητας του Πατρός, σφραγίδα ισότυπη που αποκαλύπτει τον Πατέρα, Λόγος ζωντανός και ενυπόστατος που εκφράζει τον Πατέρα. Οι εκφράσεις αυτές αποδεικνύουν την ομοουσιότητα Πατρός και Υιού. Η διδασκαλία της Εκκλησίας για το ομοούσιο διατυπώθηκε στην Α' οικουμενική σύνοδο. Αιτία του ομοουσίου υπήρξε ο αρειανισμός. Μολονότι ο όρος αυτός δεν υπάρχει στην αγία Γραφή, κατά τον Μέγα Αθανάσιο, απηχεί το πνεύμα και τη διάνοιά της²¹⁶.

Ο πρεσβύτερος Άρειος (~260-335) δίδασκε πως ο μόνος αΐδιος και άναρχος είναι ο Πατήρ, ο Υιός είναι το πρώτο γέννημα του Πατρός, έχει αρχή και κτίστηκε με τη θέληση του Θεού εξ' ουκ όντων, δηλ. από την ανυπαρξία. Δεν είναι δυνατόν να είναι ομοούσιος και συναΐδιος με τον Πατέρα διότι κάτι τέτοιο εισάγει δυαρχία, έτσι ο Υιός είναι Θεός κατά χάριν. Ο Υιός είναι

²¹⁶ Σκουτέρης Κ. , 2004, σ. 307.

κτίσμα, μεσάζον μεταξύ Θεού και κόσμου, ως εκ τούτου είναι ατελής, τρεπτός και ετερούσιος με τον Πατέρα, του οποίου αγνοεί την ουσία²¹⁷.

Η Εκκλησία διαβλέποντας ότι η αιρετική διδασκαλία του Αρείου δεν παρέχει σωτηρία στους πιστούς διατύπωσε τη θεολογία του ομοουσίου. Ωστόσο, πριν από τη συνοδική κατοχύρωση του όρου ομοούσιος η Εκκλησία θέλησε να καλέσει σε μετάνοια τους αιρετικούς αρειανούς, με σκοπό την διασφάλιση της ενότητάς της. Για αυτό, στις προσυνοδικές τους διασκέψεις οι Ορθόδοξοι δεν χρησιμοποιούσαν ρητά τον όρο ομοούσιος, τον οποίον εχθρεύονταν οι αρειανοί, αντ' αυτού, μεταχειρίζονταν περιφραστικούς όρους για να δηλώσουν τη σχέση Υιού και Πατρός²¹⁸. Τέτοιοι όροι είναι, αληθινός και φύσει του Πατρός Λόγος, ο Υιός έχει φυσική υιότητα με τον Πατέρα, είναι γνήσιος Υιός, απαράλλακτη εικόνα της ουσίας του Πατρός, ότι είναι άτρεπτος κ.α. Το ομοούσιος είναι συνέπεια όλων αυτών των περιφραστικών όρων και αποτυπώνει μονολεκτικά όλη την προγενέστερη πίστη της Εκκλησίας για τη σχέση Πατέρα και Υιού²¹⁹. Εντούτοις, ένεκα του εγωισμού, της αμετανοησίας και της καταδίκης των αρειανών επικράτησε ο όρος ομοούσιος.

Με βάση λοιπόν τον όρο ομοούσιος προκύπτει θεολογικά, ότι ο Υιός είναι συναΐδιος με τον Πατέρα διότι δεν δύναται να υπάρχει Πατήρ δίχως Υιό²²⁰. Επιπλέον, ο Υιός δεν είναι κτίσμα, αλλά κτίστης, και δημιουργός του σύμπαντος²²¹. Ολόκληρη η δημιουργία, νοερή και υλική, προήλθε εξ' ουκ όντων, *ἐκ Πατρός δι' Υιοῦ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ*²²². Ο Υιός είναι επίσης άτρεπτος, τέλειος, γνωρίζει τον Θεό Πατέρα και συνιστά την απαράλλακτη εικόνα Αυτού.

Σε πολλά σημεία του κατά Ιωάννη Ευαγγελίου ο Χριστός ομιλεί περί του αγίου Πνεύματος. Συγκεκριμένα διαβεβαιώνει τους μαθητές του ότι όταν τον αγαπούν και τηρούν τις εντολές του, Αυτός θα μεσιτεύσει στον Πατέρα για να τους δώσει και άλλο βοηθό. Ο βοηθός αυτός

²¹⁷ Για τη διδασκαλία του Αρείου βλ. Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου, «Άρειος», στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 1999) σ. 115, και το Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Ιστορία Δογμάτων Η Ορθόδοξη Δογματική Διδασκαλία και οι Νοθεύσεις της Από τις Αρχές του Τετάρτου Αιώνα Μέχρι και την Τρίτη Οικουμενική Σύνοδο* (Αθήνα, 2004) σς. 114-120.

²¹⁸ Στους συγκεκριμένους γλωσσικούς ελιγμούς της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποτυπώνεται η μέριμνά της για την περιφρούρηση της ενότητάς του εκκλησιαστικού σώματος. Παρόμοια πρακτική εφάρμοσε και ο Μέγας Βασίλειος για να διευκολύνει την ένωση των πνευματομάχων στο σώμα της Εκκλησίας, βλ. Παπαδόπουλος Σ., Βασίλειος Καισαρείας, 1999, σ. 376.

²¹⁹ Παπαδόπουλος Σ., Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1999, σσ. 275-276.

²²⁰ Σκουτέρης Κ., 2004, σ. 198.

²²¹ Όπ. παρ. σ. 198.

²²² Παπαδόπουλος Σ., Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1999, σ. 290.

ονομάζεται Πνεύμα της αληθείας, είναι αιώνιος, έχοντας έργο τη διδασχή και τη φανέρωση της αλήθειας του Ευαγγελίου στους πιστούς. Ακόμη υπογραμμίζει ότι ο βοηθός αυτός μετά την Πεντηκοστή θα φανερωθεί ολοκληρωτικά²²³. Επιπλέον, στο πλαίσιο ενισχύσεως και παραμυθίας των μαθητών εν όψει του προσωρινού αποχωρισμού τους ο Χριστός υπογραμμίζει, πως τελικά συμφέρει ο προσωρινός αποχωρισμός διότι έτσι θα έλθει ο άλλος Παράκλητος. Το έργο του Πνεύματος συνίσταται στον έλεγχο της αμαρτίας, κυρίως ως απιστίας στη θεία φύση του Χριστού, στην απόδοση της δικαιοσύνης, αναφορικά με την επικείμενη άδικη καταδίκη Του, στην απόδειξη της οριστικής κατάκρισης του διαβόλου εξαιτίας του θανάτου Του. Επίσης, θα αποτελέσει οδηγό προς πάσα σωτηριώδη αλήθεια. Με το τελευταίο τονίζεται η ομοουσιότητα και η θεία φύση των τριών προσώπων, του Πατρός, του Υιού και του αγίου Πνεύματος. Ο Χριστός στο σημείο αυτό εξηγεί πως ο Παράκλητος δεν θα οδηγήσει εις πάσα την αλήθεια ανεξαρτήτως απ' τα άλλα πρόσωπα της θεότητας, αλλά θα φανερώσει όσα θα ακούσει τρόπον τινά απ' τον Πατέρα και τον Υιό. Μέσα απ' αυτήν τη φανέρωση θα δοξασθεί ο Υιός, ο Πατήρ που είναι αχώριστος με τον Υιό του, και το άγιο Πνεύμα που είναι και Αυτό ασύγχυτα ενωμένο με τα άλλα δύο πρόσωπα²²⁴. Άρα το έργο του Παρακλήτου συνοψίζεται στη δοξολογία του Τριαδικού Θεού.

Τη σχέση φανερώσεως της αλήθειας και αγίου Πνεύματος αποτυπώνει στη θεολογία του ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (329ή330-390). Ο ιερός πατήρ ερμηνεύοντας τη θεοπτία σημειώνει, πως αυτή είναι απαραίτητη προϋπόθεση της θεολογίας. Η θεοπτία είναι συνέπεια της καθάρσεως του ανθρώπου και αποτελεί μια διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος προσπερνά τον κόσμο και πλησιάζει τον Θεό, δηλ. την ίδια την αλήθεια, κι αποκτά έτσι εμπειρία της αλήθειας. Από την εμπειρία αυτή προκύπτει το περισσότερο, το βαθύτερο νόημα της θεολογίας το οποίο και συμφωνεί με τη διδασκαλία της Εκκλησίας. Αυτό το βαθύτερο νόημα αποκαλύπτεται και χαρίζεται απ' το άγιο Πνεύμα στον άριστο θεολόγο, με αποτέλεσμα την πρόσθεση στα μέχρι τότε ελλειπεί ειπωμένα της θεολογίας²²⁵.

²²³ (Ιω. ιδ', 16-17) στο Nestle & Aland, 2012, σ. 352, και στο Τρεμπέλας, 1997, σσ. 442-443.

²²⁴ (Ιω. ιστ', 7-15) στο Nestle & Aland, 2012, σσ. 356-357, και στο Τρεμπέλας, 1997, σσ. 449-450.

²²⁵ Βλ. Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου, «Γρηγόριος Θεολόγος», στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 1999) σ. 497-499.

Οι λόγοι του Χριστού για την αποστολή του Παρακλήτου και την κάθοδό του στην Εκκλησία υλοποιήθηκαν την ημέρα της Πεντηκοστής²²⁶. Η μετά την Πεντηκοστή εποχή χαρακτηρίζεται απ' τον Θεολόγο Γρηγόριο ως καιρός του Πνεύματος, διότι τώρα δρα Αυτό ουσιωδώς²²⁷. Μερικά απ' τα δώρα του Παρακλήτου, είναι ότι αποτελεί πηγή αγιασμού και πρόγευση της μέλλουσας κληρονομίας και των αιωνίων αγαθών. Η εξήγηση σε αυτά είναι ότι τώρα πλέον ο Παράκλητος παραμένει μόνιμα στην Εκκλησία και μεταμορφώνει τους πιστούς με τη χάρη του Χριστού. Η μεταμόρφωση αυτή οδηγεί στην πνευματική ζωή και στον αγιασμό των πιστών ενσωματώνοντάς τους μέσω των μυστηρίων στον Χριστό²²⁸.

Ωστόσο κατά πνευματικό τρόπο διαμέσου του αγίου Πνεύματος υπερβαίνονται κατά την ώρα της λατρείας ο χωροχρόνος και ενοποιείται το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον²²⁹. Αυτό συμβαίνει κατά την τέλεση του μυστηρίου της Θ.Ε. Ειδικότερα, η Θ.Ε. εικονίζει τη Βασιλεία του Θεού και συνιστά ανάμνηση της δευτέρας του Χριστού παρουσίας²³⁰. Προπάντων όμως εικονίζει την εσχατολογική σύναξη και κοινωνία του λαού του Θεού με τον Χριστό. Σ' αυτήν την εσχατολογική και μελλοντική σύναξη της Βασιλείας, ο Χριστός θα περιβάλλεται απ' τους αποστόλους. Την εσχατολογική θέση του Χριστού στη Θ.Λ. εξεικονίζει ο επίσκοπος, και τους αποστόλους, εξεικονίζουν οι κληρικοί²³¹. Με το μυστήριο της Θ.Ε., το οποίο σημειωτέων ολοκληρώνεται με την επίκληση του αγίου Πνεύματος²³², οι πιστοί μεταλαμβάνουν τον αναμενόμενο Χριστό απ' το παρόν, κι έτσι διαθέτουν ανάμνηση της δευτέρας παρουσίας του, ειδάλλως κάτι παρόμοιο θα ήταν αδύνατον. Επομένως, με τη Θ.Ε. στην παρούσα συνάφεια τεκμηριώνονται τρία δεδομένα. Το πρώτο αφορά την ένωση με τον Χριστό, το δεύτερο την επίτευξη της αναμνήσεως της δευτέρας παρουσίας του Χριστού, και το τρίτο, μέσω του εξεικονισμού, την προληπτική μετοχή στην ουράνια σύναξη της Βασιλείας. Για τους λόγους αυτούς το άγιο Πνεύμα είναι αίτιο της προγεύσεως των μελλοντικών αγαθών της Βασιλείας, διότι διανοίγει και καταργεί το σχήμα αυτού του κόσμου και μπορούν έτσι τα έσχατα, τα

²²⁶Βλ. (Πρ. β', 1-4) στο Nestle & Aland, 2012, σ. 381, και στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 479.

²²⁷ Παπαδόπουλος Σ., Γρηγόριος Θεολόγος, 1999, σ. 501.

²²⁸ Βλ. Στ. Γιαγκάζογλου, «Περί Εκκλησίας», στο Κ. Αγόρας, Στ. Γιαγκάζογλου, π. Ν. Λουδοβίκος, Στ. Φωτίου, *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας Δόγμα Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας* (Πάτρα: Έκδοση Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2002) σς. 178-179.

²²⁹ Όπ. παρ. σ. 179.

²³⁰ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σ. 172.

²³¹ Γιαγκάζογλου, 2002, σ. 190.

²³² Παπαγιάννης, Ιερατικών, 2021, σ. 173.

αναμενόμενα και μελλοντικά, να εμβάλλουν στο παρόν της ιστορίας και να το μεταμορφώσουν.

Υποενότητα Γ.4.3

Η τέλεση της Θ.Ε.

Μετά την ψαλμωδία του επινικίου ύμνου ο ιερέυς κλινόμενος συνεχίζει την ευχή της αγίας αναφοράς, «*Μετὰ τούτων τῶν μακαρίων δυνάμεων, Δέσποτα φιλόανθρωπε, καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ βοῶμεν καὶ λέγομεν· ἅγιος εἶ, ὡς ἀληθῶς, καὶ πανάγιος καὶ οὐκ ἔστι μέτρον τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῆς ἀγιοσύνης σου, καὶ ὅσιος ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις σου, ὅτι ἐν δικαιοσύνῃ καὶ κρίσει ἀληθινῇ πάντα ἐπήγαγες ἡμῖν· πλάσας γὰρ τὸν ἄνθρωπον, χοῦν λαβὼν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ εἰκόνι τῇ σῇ, ὁ Θεός, τιμήσας, τέθεικας αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς, ἀθανασίαν ζωῆς καὶ ἀπόλαυσιν αἰώνιων ἀγαθῶν ἐν τῇ τηρήσει τῶν ἐντολῶν σου ἐπαγγειλάμενος αὐτῷ· ἀλλὰ παρακούσαντα σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, τοῦ κτίσαντος αὐτὸν καὶ τῇ ἀπάτῃ τοῦ ὄφεως ὑπαχθέντα, νεκρωθέντα τε τοῖς οἰκείοις αὐτοῦ παραπτώμασιν, ἐξωρίσας αὐτὸν ἐν τῇ δικαιοκρισίᾳ σου, ὁ Θεός, ἐκ τοῦ παραδείσου εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, καὶ ἀπέστρεψας εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη, οἰκονομῶν αὐτῷ τὴν ἐκ παλιγγενεσίας σωτηρίαν, τὴν ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ σου. Οὐ γὰρ ἀπεστράφης τὸ πλάσμα σου εἰς τέλος, ὃ ἐποίησας, ἀγαθέ, οὐδὲ ἐπελάθου ἔργου χειρῶν σου, ἀλλ' ἐπεσκέψω πολυτρόπως διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου. Προφήτας ἐξαπέστειλας· ἐποίησας δυνάμεις διὰ τῶν ἁγίων σου, τῶν καθ' ἑκάστην γενεὰν εὐαρεστησάντων σοι· ἐλάλησας ἡμῖν διὰ στόματος τῶν δούλων σου τῶν προφητῶν, προκαταγγέλλον ἡμῖν τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι σωτηρίαν· νόμον ἔδωκας εἰς βοήθειαν· ἀγγέλους ἐπέστησας φύλακας. Ὅτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα τῶν καιρῶν, ἐλάλησας ἡμῖν ἐν αὐτῷ τῷ Υἱῷ σου, δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησας· ὅς, ὢν ἀπάγαυσμα τῆς δόξης σου καὶ χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεώς σου, φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, οὐχ ἄρπαγμόν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα σοὶ τῷ Θεῷ καὶ Πατρί· ἀλλά, Θεὸς ὢν προαιώνιος, ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη· καὶ ἐκ Παρθένου ἀγίας σαρκωθείς, ἐκένωσεν ἑαυτόν, μορφήν δούλου λαβὼν, σύμμορφος γενόμενος τῷ σώματι τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν, ἵνα ἡμᾶς συμμόρφους ποιήσῃ τῆς εἰκόνος τῆς δόξης αὐτοῦ. Ἐπειδὴ γὰρ δι' ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, ἠυδόκησεν ὁ μονογενὴς σου Υἱός, ὁ ὢν ἐν τοῖς κόλποις σοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, γενόμενος ἐκ γυναικός, τῆς ἀγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, γενόμενος ὑπὸ νόμον, κατακρῖναι τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ, ἵνα οἱ*

ἐν τῷ Ἀδὰμ ἀποθνήσκοντες ζωοποιηθῶσιν ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ σου· καὶ ἐμπολιτευσάμενος τῷ κόσμῳ τούτῳ, δοὺς προστάγματα σωτηρίας, ἀποστήσας ἡμᾶς τῆς πλάνης τῶν εἰδώλων, προσήγαγε τῇ ἐπιγνώσει σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, κτησάμενος ἡμᾶς ἑαυτῷ λαὸν περιούσιον, βασιλείον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον· καὶ καθάρισας ἐν ὕδατι καὶ ἀγιάσας τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, ἔδωκεν ἑαυτόν ἀντάλλαγμα τῷ θανάτῳ, ἐν ᾧ κατειχόμεθα πεπραμένοι ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν· καὶ κατελθὼν διὰ τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν ἄδην, ἵνα πληρώσῃ ἑαυτοῦ τὰ πάντα, ἔλυσε τὰς ὁδύνας τοῦ θανάτου· καὶ ἀναστὰς τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ καὶ ὁδοποιήσας πάσῃ σαρκὶ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, καθότι οὐκ ἦν δυνατὸν κρατεῖσθαι ὑπὸ τῆς φθορᾶς τὸν ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς, ἐγένετο ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων, πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἵνα ἡ αὐτὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσι πρωτεύων· καὶ ἀνελθὼν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης σου ἐν ὑψηλοῖς· ὃς καὶ ἡΐξει ἀποδοῦναι ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Κατέλιπε δὲ ἡμῖν ὑπομνήματα τοῦ σωτηρίου αὐτοῦ πάθους ταῦτα, ἃ προτεθείκαμεν ἐνώπιόν σου, κατὰ τὰς αὐτοῦ ἐντολάς. Μέλλον γὰρ ἐξιέναι ἐπὶ τὸν ἐκούσιον καὶ ἀοίδιμον καὶ ζωοποιὸν αὐτοῦ θάνατον, τῇ νυκτὶ ἡ παρεδίδου ἑαυτόν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, λαβὼν ἄρτον ἐπὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ καὶ ἀχράντων χειρῶν καὶ ἀναδείξας σοὶ τῷ Θεῷ καὶ Πατρί, εὐχαριστήσας, εὐλόγησας, ἀγιάσας, κλάσας²³³»,

«Ἐδωκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις, εἰπὼν· Λάβετε, φάγετε· τοῦτό μού ἐστι τὸ Σῶμα, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Ἀμήν. Ὁμοίως καὶ τὸ ποτήριον ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου λαβὼν, κεράσας, εὐχαριστήσας, εὐλόγησας, ἀγιάσας, Ἐδωκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις, εἰπὼν· Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτό ἐστι τὸ Αἷμα μου, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Ἀμήν²³⁴».

Ἡ παρούσα ευχή περιέχει πλήθος θεολογικῶν ἐννοιῶν, καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ολοκληρωμένη δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ἀφ' ἑαυτοῦ. Στὴν ευχή αὕτη περιλαμβάνονται με λεπτομέρειες, ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ τοποθέτησή του στὸν παράδεισο, ἡ πτώση, καὶ ἡ ἐξορία του ἀπ' αὐτόν, ἡ εἰσαγωγή τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Ἀκόμη, τὸ ἔργο τῶν προφητῶν κατὰ τὴν Π.Δ., τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὸ σκοπὸ τῆς καὶ τὰ δῶρα τῆς. Επιπλέον, τὴν παράδοση τοῦ μυστικοῦ δείπνου καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Θ.Ε. με τὰ ἱδρυτικὰ τῆς λόγια, τὸν ἐκούσιο σταυρικὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ. Επιπροσθέτως, τὴν κάθοδο τοῦ Κυρίου στὸν Ἄδη, τὴν Ἀνάστασή Του, τὴν ἀνάληψη, καὶ τέλος τὴν ἐνδοξη δευτέρη παρουσία Του.

²³³ Βλ. Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σσ. 170-171.

²³⁴ Ὁπ. παρ. σ. 172.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η ευχή αποτυπώνει το σχέδιο της θείας Οικονομίας, το σχέδιο δηλ. της αγάπης, της δικαιοσύνης και της φιλανθρωπίας του Τριαδικού Θεού.

Εξαιτίας της ιδιαίτερης δημιουργίας και αξίας του ανθρώπου, ο Τριαδικός Θεός δημιούργησε για αυτόν τον παράδεισο, ως τόπο ευφροσύνης²³⁵. Ο παράδεισος ήταν αισθητός και συνάμα νοητός, γιατί ο άνθρωπος αποτελείται και απ' τις δύο αυτές ουσίες²³⁶. Σωματικά διέμενε στον αισθητό παράδεισο, ψυχικά όμως στον νοητό, με ροπή προς τον δημιουργό, νοιώθοντας χαρά και ηδονή απ' τη θεωρία του²³⁷. Με τη δημιουργία των δένδρων, εντός του παραδείσου δημιουργήθηκαν το δένδρο της ζωής και το δένδρο της γνώσεως του καλού και του κακού²³⁸. Κατόπιν ο Θεός διέταξε τον Αδάμ τονίζοντας ότι από κάθε δένδρο του παραδείσου δύναται να τρώει, δεν μπορούσε όμως απ' το δένδρο της γνώσεως. Κάτι τέτοιο συνεπαγόταν τον θάνατο²³⁹. Το δένδρο της γνώσεως σημαίνει τρία πράγματα. Πρώτον, την προσπάθεια και την άσκηση στην εντολή του Θεού. Δεύτερον, τη γνώση της ανθρωπίνης φύσεως. Τρίτον, την αισθητή και απατηλή γνώση η οποία ουσιαστικά οδηγεί στη γεύση των κακών. Η δεύτερη σημασία, το να γνωρίζεις δηλ. τη φύση σου είναι καλό, μόνον όμως για αυτούς που είναι τέλειοι, σε αντίθετη περίπτωση κακό²⁴⁰.

Από την άλλη μεριά, το δένδρο της ζωής σημαίνει τέσσερα πράγματα. Πρώτον, είναι το δένδρο που κατέχει ενέργεια ζωής και τη δίδει σε όποιον το γεύεται. Δεύτερον, είναι αυτό το οποίο δίνεται σ' αυτούς που αξίζουν τη ζωή. Τρίτον, είναι αυτό το οποίο προσφέρεται για βρώση μόνον σε εκείνους που δεν είναι υπό το κράτος του θανάτου, και τέταρτον, την αναγωγή, δια του οποίου συνδεόμαστε με το δημιουργό μετέχοντας στο καλό²⁴¹.

Ο Τριαδικός Θεός προίκισε τους πρωτοπλάστους με το αυτεξούσιο για αυτό τους χορήγησε και την παραπάνω εντολή. Αν διαφύλατταν την εντολή θα γινόντουσαν μέτοχοι στην μακαριότητα του δημιουργού, δίχως θάνατο. Αν όμως δεν αντιλαμβανόταν την αξία και την προοπτική της δημιουργίας τους και αυτεξουσίως παράβλεπαν την εντολή, θα ήταν υπεύθυνοι

²³⁵ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σσ. 140-141.

²³⁶ Όπ. παρ. σς. 144-145.

²³⁷ Βλ. (Γέν. 2, 8) στο Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σ. 49, και Δαμασκηνός, 2020, σσ. 200-203.

²³⁸ (Γέν. 2, 9) στο. όπ. παρ. σ. 49.

²³⁹ (Γέν. 2, 16-17) στο όπ. παρ. σς. 51-52.

²⁴⁰ Δαμασκηνός, 2020, σσ. 142-143, 146-147.

²⁴¹ Όπ. παρ. σ. 142-143, 146-147.

για την εισαγωγή του θανάτου και της φθοράς. Το τελευταίο θα συνέβαινε διότι ο άνθρωπος ήταν ακόμα ανώριμος πνευματικά για την αφθαρσία, και κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο να το διαχειριστεί εάν πραγματοποιούνταν με αυτόν τον ταχύτατο τρόπο. Έτσι θα οδηγούνταν τελικά στην αλαζονεία εξ' αιτίας της πνευματικής ανωριμότητας και θα ομοιάζε με τον σατανά. Ωστόσο, η θεία βουλή ήταν η αφθαρσία και η παγίωση στο αγαθό τα οποία θα παρέχονταν ως έπαθλο, μετά όμως από την πνευματική σκλήρυνση και ωριμότητα του ανθρώπου τα οποία θα προκύπταν απ' την υπακοή στη θεία εντολή. Εντούτοις οι πρωτόπλαστοι παραβίασαν την εντολή κάνοντας υπακοή στον όφι και όχι στον δημιουργό Θεό²⁴², επιλέγοντας έτσι την προσκόλληση στη φθορά και την αμαρτία, μεταβάλλοντας την ανθρώπινη φύση σε φθαρτή αντί για άφθαρτη²⁴³. Συμπερασματικά, η πτώση του ανθρώπου εξηγείται στη βάση της λανθασμένης εκλογής των πρωτοπλάστων, κληρονομώντας μέσω της φυσικής γεννήσεως στους απογόνους τα απότοκά της.

Μολαταύτα, ο Τριαδικός Θεός δεν εγκατέλειψε την εικόνα του, αλλά όταν ήλθε ο κατάλληλος χρόνος²⁴⁴, ο Υιός ατρέπτως και αναλλοιώτος απ' τη θεία του φύση, λαμβάνει σάρκα απ' την παρθένο Μαρία, ταπεινώνοντας τον εαυτό του και κενώνοντας τον απ' τη θεϊκή του δόξα με σκοπό να αποκτήσει και πάλι ο άνθρωπος τη δική Του ένδοξη εικόνα²⁴⁵. Κατά την επίγεια δράση του συναναστράφηκε με τους ανθρώπους, παρέδωσε το Ευαγγέλιο, τους οδήγησε στην αληθινή γνώση του Τριαδικού Θεού, τους καθάρισε απ' την αμαρτία με το νερό του αγίου Βαπτίσματος, και τους αγίασε με τα χαρίσματα του αγίου Πνεύματος. Λίγο πριν το πάθος του

²⁴² Βλ. (Γέν. 3, 1-6) στο Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σσ. 55-58.

²⁴³ Βλ. Δαμασκηνός, 2020, σσ. 202-203.

²⁴⁴ Βλ. (Γαλ. δ', 4) στο Τρεμπέλας, 1997, σ. 757 και στο Nestle & Aland, 2012, σ. 584. Το πλήρωμα του χρόνου αφορά κυρίως την ωριμότητα των ιστορικών, γεωπολιτικών και πνευματικών συνθηκών της εποχής του πρώτου αι. Οι συνθήκες αυτές καθόριζαν σε απόλυτο βαθμό την κατανόηση και τη διάδοση του Ευαγγελίου στους ανθρώπους. Συνοψίζονται στη δημιουργία ενός απέραντου πολυεθνικού κράτος λόγω των νικηφόρων πολέμων του Μεγάλου Αλεξάνδρου (356π.Χ- 323π.Χ). Ο Αλέξανδρος δημιούργησε μια τεράστια αυτοκρατορία η οποία είχε κοινό και προηγμένο πολιτισμό, τον ελληνικό, και κοινή γλώσσα, την ελληνική. Αυτός ο πολιτισμός διατηρήθηκε και στην εποχή της ενανθρωπήσεως του Λόγου ως ρωμαϊκός, με αποτέλεσμα όλοι να ομιλούν και να αντιλαμβάνονται την ελληνική γλώσσα, τη γλώσσα δηλ. των Ευαγγελίων. Συνάμα με αυτό οι μετακινήσεις των ανθρώπων ήταν ευκολότερες εξαιτίας της ενοποιήσεως, με συνέπεια η διάδοση ιδεών, άρα και του Ευαγγελίου να είναι ευκολότερη. Τέλος, η κοινωνική και η γενική θρησκευτική παρακμή των παγανιστικών θρησκειών της εποχής ευωδούσαν την προσμονή ενός μεσσία και λυτρωτή, βλ. Λ. Σκόντζος, «Ότε ήλθε το πλήρωμα του χρόνου: Ιστορική προσέγγιση της θείας Ενανθρωπήσεως», στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2024/12/ote-ilthe-to-pliroma-tou-chronou-istoriki-prosengisi-tis-thias-enanthropiseos/> (ημερομηνία ανάκτησης: 23-2-2025).

²⁴⁵ Ο Μέγας Αθανάσιος εντοπίζει και συνοψίζει την αιτία της ενανθρωπήσεως του Λόγου στη θεοποίηση του ανθρώπου, βλ. Παπαδόπουλος Σ., Αθανάσιος Αλεξανδρείας, 1999, σ. 268.

παρέδωσε στους αποστόλους το τελετουργικό του μυστηρίου της Θ.Ε. και δια αυτών σ' ολόκληρη την Εκκλησία.

Μετά την εκφορά των ιδρυτικών λόγων του μυστηρίου ο ιερέας συμπληρώνει *«Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν· ὅσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνετε, τὸν ἐμὸν θάνατον καταγγέλλετε καὶ τὴν ἐμὴν ἀνάστασιν ὁμολογεῖτε. Μεμνημένοι οὖν, Δέσποτα, καὶ ἡμεῖς τῶν σωτηρίων αὐτοῦ παθημάτων, τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ, τῆς τριημέρου ταφῆς, τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀνόδου, τῆς ἐκ δεξιῶν σοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καθέδρας καὶ τῆς ἐνδόξου καὶ φοβερᾶς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας, Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέροντες κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα²⁴⁶»*.

Ο Κύριος παρέχει εντολή προς τους αποστόλους τονίζοντας πως αυτό που έκανε, δηλ. την τέλεση της Θ.Ε., να την πράττουν και αυτοί για να θυμούνται την πραγματικότητα του πάθους του και να ομολογούν την ανάστασή του. Αφού ο λειτουργός βεβαιώσει πως δεν θυμούνται οι πιστοί μόνον τα πάθη, την ανάσταση και την ανάληψη, αλλά και τη δευτέρα παρουσία Του είναι έτοιμος να προσφέρει τα τίμια δώρα που όμως δεν ανήκουν στους ανθρώπους αλλά στον ίδιο τον Θεό²⁴⁷.

Κατόπιν ο κληρικός συνεχίζει την ευχή λέγοντας *«Διὰ τοῦτο, Δέσποτα πανάγιε, καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ ἀνάξιοι δοῦλοί σου, οἱ καταξιωθέντες λειτουργεῖν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ, οὐ διὰ τὰς δικαιοσύνας ἡμῶν, οὐ γὰρ ἐποιήσαμεν τι ἀγαθὸν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ διὰ τὰ ἔλεός σου καὶ τοὺς οἰκτιρμούς σου, οὓς ἐξέχεας πλουσίως ἐφ' ἡμᾶς, θαρρόντες προσεγγίζομεν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ· καὶ προθέντες τὰ ἀντίτυπα τοῦ ἁγίου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν, ἅγιε ἁγίων, εὐδοκίᾳ τῆς σῆς ἀγαθότητος ἐλθεῖν τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα καὶ εὐλογῆσαι αὐτὰ καὶ ἁγιάσαι καὶ ἀναδεῖξαι· Τὸν μὲν Ἄρτον τοῦτον αὐτὸ τὸ τίμιον Σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν*

²⁴⁶ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 172.

²⁴⁷ Ολόκληρη η κτίση ανήκει στον Τριαδικό Θεό. Ο Θεός απλώς χάρισε ως δώρο στον άνθρωπο την κυριότητα της, βλ. (Γέν. 1, 26) στο Γιαννακόπουλος, Γένεσις, 1986, σ. 42. Για τον λόγο αυτό η Εκκλησία δεν έχει τίποτα δικό της να προσφέρει. Προσφέρει όμως από ευγνωμοσύνη τα τίμια δώρα, με τα οποία ουσιαστικά αντιπροσφέρει στον Θεό το ίδιο του το δώρο, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 287. Τα τίμια δώρα συνδέονται επίσης και με τις απαρχές της ανθρώπινης ζωής. Ο άρτος και ο οίνος αποτελούν κατεξοχήν ανθρώπινες τροφές διότι αφενός τις παράγει ο άνθρωπος και αφετέρου τις καταναλώνει για να ζήσει. Έτσι, προσφέροντας τα δώρα είναι σαν να προσφέρουν οι πιστοί στον Θεό τις απαρχές της φθαρτής και τρεπτής ζωής τους, αναμένοντας απ' Αυτόν να αντιδώσει την αληθινή ζωή, την άφθαρτη μέσα απ' το σώμα και το αίμα του Κυρίου, βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 32-34.

Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμήν. Τὸ δὲ ποτήριον τοῦτον αὐτὸ τὸ τίμιον Αἷμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμήν. Τὸ ἐκχυθὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας. Ἀμήν. Ἀμήν. Ἀμήν²⁴⁸».

Ὅχι εξαιτίας των αρετῶν του ιερατείου αλλά λόγω του ελέους σου προσεγγίζουμε το ἅγιο σου θυσιαστήριο και σου προσφέρουμε τα τίμια δώρα. Αποτινόμενοι κατόπιν προς τον Θεό Πατέρα, τον παρακαλούμε, τον ικετεύουμε, να στείλει το ἅγιο Πνεῦμα πρώτα σε εμάς και μετά στα τίμια δώρα για να τα ευλογήσει, να τα αγιάσει και να τα αναδείξει. Να αναδείξει τον ἄρτο στο τίμιο Σῶμα του Χριστοῦ, τον οἶνο στο τίμιο Αἷμα Του²⁴⁹.

Στο σημείο αυτό η θυσία ἔχει επιτελεστεί. Κατά την παράδοση της Ορθοδόξου Εκκλησίας η Θ.Ε. ισοδυναμεί με το μυστικό δείπνο. Σε αυτό ο Κύριος προλαβαίνει το γεγονός του σταυρικού του πάθους, διότι ονομάζει ἤδη κατά την διάρκεια αυτού το σῶμα του τεμαχιζόμενο και το αἷμα του εκχυνόμενο²⁵⁰. Στη Θ.Ε. ο αγιάζων τα δώρα είναι ο Θεός και συγκεκριμένα το ἅγιο Πνεῦμα. Το ἅγιο Πνεῦμα ἀπ' την Πεντηκοστή και ἔκτοτε ενεργεῖ και συνεχίζει το ἔργο του Χριστοῦ ἐντός της Εκκλησίας. Ο ιερεὺς καταβιβάζει το ἅγιο Πνεῦμα με τη χάρη του οποίου μεταβάλλονται τα τίμια δώρα σε σῶμα και αἷμα Χριστοῦ. Η μεταβολή είναι πνευματική και ἀόρατη δια των οφθαλμῶν²⁵¹.

Μετά την ευχή του καθαγιασμοῦ των τιμίων δώρων με την οποία συντελέστηκε το ἔργο της Θ.Λ. ο λειτουργὸς διαβάζει, «*Ἡμᾶς δὲ πάντα, τοὺς ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου μετέχοντας, ἐνώσαις ἀλλήλοις εἰς ἐνὸς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν καὶ μηδένα ἡμῶν εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα ποιήσαις μετασχεῖν τοῦ ἁγίου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου· ἀλλ' ἵνα εὖρωμεν ἔλεον καὶ χάριν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων,*

²⁴⁸ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 173.

²⁴⁹ Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι ἐπὶ της ἁγίας Τραπέζης δεν συντελεῖται θυσία ἄρτου και οἶνου αλλά η θυσία του Χριστοῦ η οποία συνέβη ἀπαξ. Συγκεκριμένα, τα δώρα μεταβάλλονται ταυτοχρόνως στον Χριστό και μάλιστα στον θυσιασμένο Χριστό. Με αυτόν τον τρόπο η Θ.Ε. διασώζει και την ἔννοια της μεταβολῆς αλλά και της αναίμακτης θυσίας. Σε διαφορετική περίπτωση θα εἴχαμε θυσία ἄρτου και ὄχι Χριστοῦ, ἢ θα ἔπρεπε να ξανασταυρωθεῖ ο Κύριος πρᾶγμα ἀδύνατον. Συμπερασματικά κατά τη Θ.Ε. η μεταβολή πραγματοποιεῖται με την ἐπὶ κλήση του ἁγίου Πνεύματος, η θυσία ὁμως ὄχι, διότι συντελέστηκε ἀπαξ ἐν εὐθέτω χρόνω, βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 108-111. Στη Θ.Ε. ἔχουμε ἐπανάληψη της ἐφάπαξ θυσίας ἐπὶ του σταυροῦ, Παπαδόπουλος Σ., 2010, σ. 99.

²⁵⁰ Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 280.

²⁵¹ Βλ. Παπαδόπουλος Σ., 2010, σσ. 96-97.

προπατόρων, πατέρων, πατριαρχών, προφητών, αποστόλων, κηρύκων, εὐαγγελιστῶν, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, διδασκάλων καὶ παντὸς πνεύματος δικαίου ἐν πίστει τετελειωμένου²⁵²».

Η παρούσα ευχή συνοψίζει και το σκοπό τελέσεως της Θ.Ε. Ο σκοπός είναι η ένωση και η κοινωνία όλων όσων θα μεταλάβουν των αχράντων μυστηρίων με το άγιο Πνεύμα, η απόσπαση του θείου ελέους και της θείας χάρης, δώρα τα οποία έλαβαν όσοι ευαρέστησαν τον Τριαδικό Θεό. Ακολουθεί ξεχωριστή αναφορά σε κατηγορίες ως προς αυτό, των προπατόρων, των πατριαρχών, των αποστόλων, των μαρτύρων κ.α.

Υποενότητα Γ.4.4

Οι μνημονεύσεις

Ιδιαίτερη όμως μνεία σε συνάρτηση με το παραπάνω γίνεται για τη Θεοτόκο «*Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου, δεσποίνης ἡμῶν, Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας²⁵³»*. Επίσης στην ίδια συνάφεια γίνεται μνεία του ενδόξου Ιωάννη Προδρόμου, των αποστόλων, του αγίου που εορτάζεται την ημέρα εκείνη, και πάντων των αγίων²⁵⁴, «*Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, προφήτου, προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ· τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφύμων ἀποστόλων· [τοῦ ἁγίου (δεῖνος), οὗ καὶ τὴν μνήμην ἐπιτελοῦμεν] καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, ὧν ταῖς ἱκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς, ὁ Θεός²⁵⁵»*.

Μετά την μνημόνευση των αγίων ακολουθεί μια λεπτομερέστατη σειρά μνημονεύσεων. Οι μνημονεύσεις αυτές περιλαμβάνουν, τους κεκοιμημένους, την ειρήνη της Εκκλησίας, αυτούς που πρόσφεραν τα τίμια δώρα, τους ελεήμονες, τους ασκητές, τους ευσεβείς βασιλείς και κάθε άρχοντα ο οποίος ασκεί εξουσία. Ακόμη, τον συμμετέχοντα λαό και όλους όσοι δεν μπόρεσαν να συμμετέχουν στη Θ.Λ. για εύλογο λόγο. Τη νεότητα, τους πλανεμένους και αιρετικούς, αλλά και όλους τους ανθρώπους που ο καθένας έχει στο νου του. Τέλος τον κλήρο, με πρώτο

²⁵² Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 174.

²⁵³ Όπ. παρ. σ. 174.

²⁵⁴ Η μνημόνευση της Θεοτόκου και των αγίων όπως στην προσκομιδή έτσι κι εδώ αφορά την ευχαριστία και την μεσιτεία. Η διαφορά που υφίσταται είναι ότι στην προσκομιδή οι μνημονεύσεις σχετίζονταν με την προσφορά των δώρων, ενώ εδώ ως προς την προσφορά της θυσίας.

²⁵⁵ Όπ. παρ. σ. 174.

απ' όλους και απ' όλα τον τοπικό επίσκοπο²⁵⁶. Η αιτία όλων αυτών των μνημονεύσεων συνοψίζεται στο να μπορούν όλοι ομοθυμαδόν να δοξάζουν και να υμνούν τον Τριαδικό Θεό, «Καὶ δὸς ἡμῖν ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ δοξάζειν καὶ ἀννυμεῖν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»²⁵⁷.

Υποενότητα Γ.4.5

Οι προπαρασκευὴ των πιστῶν

Μετά τις μνημονεύσεις και καθώς ευλογεῖ ο ιερεὺς τον λαό εὐχεται για αυτούς το θεῖο ἔλεος και στη συνέχεια αντεὐχεται το ἴδιο ο λαός προς αὐτόν²⁵⁸. Ὑστερα εκφωνούνται ορισμένες δεήσεις οι οποίες αφορούν τα αγιασθέντα τίμια δώρα²⁵⁹ και την οριστική αποδοχή τους απ' τον Θεό, για αὐτό και παρακαλοῦν στη συνέχεια οι πιστοὶ για την ανταπόδοση της χάριτος και της δωρεάς του ἁγίου Πνεύματος. Επίσης την ἐνότητα στην κοινὴ πίστη, τη συμμετοχὴ ὅλων στην κοινωνία του ἁγίου Πνεύματος και την παράδοση αὐτῶν και ἀλλήλων στο Θεό²⁶⁰.

Κατόπιν ο ιερεὺς κλινόμενος ἐπεύχεται, «Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Θεὸς τοῦ σώζειν, σὺ ἡμᾶς δίδας ἐὺχαριστεῖν σοι ἀξίως ὑπὲρ τῶν ἐνέργειῶν σου, ὧν ἐποίησας καὶ ποιεῖς μεθ' ἡμῶν. Σὺ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ προσδεζόμενος τὰ δῶρα ταῦτα, καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος καὶ δίδας ἐπιτελεῖν ἁγιωσύνην ἐν φόβῳ σου, ἵνα, ἐν καθαρῷ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, ὑποδεχόμενοι τὴν μερίδα τῶν ἀγιασμάτων σου, ἐνωθῶμεν τῷ ἁγίῳ Σώματι καὶ Αἵματι τοῦ Χριστοῦ σου. Καί, ὑποδεζόμενοι αὐτὰ ἀξίως, σχῶμεν τὸν Χριστὸν κατοικοῦντα ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καὶ γενώμεθα ναὸς τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος. Ναί, ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ μηδένα ἡμῶν ἔνοχον ποιήσης τῶν φρικτῶν σου τούτων καὶ ἐπουρανίων μυστηρίων, μηδὲ ἀσθενῆ ψυχῇ καὶ σώματι ἐκ τοῦ ἀναξίως αὐτῶν μεταλαμβάνειν· ἀλλὰ δὸς ἡμῖν μέχρι τῆς ἐσχάτης ἡμῶν

²⁵⁶ Οι ειδικές αυτές μνημονεύσεις στο σημείο αὐτό αποτυπώνουν το ενδιαφέρον και την μέριμνα της Εκκλησίας για τον ἄνθρωπο και ἔχουν σαφὲς ἱκετευτικὸ χαρακτήρα. Η διαφορά με τις μνημονεύσεις της προσκομιδῆς ἐντοπίζονται στο ὅτι τώρα λέγονται στη συνάφεια της θυσίας, και ὄχι της προσφοράς των δώρων.

²⁵⁷ Για την πλήρη σειρά των μνημονεύσεων και την αἰτία τους βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 174-177.

²⁵⁸ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 177.

²⁵⁹ Ο Καβάσιλας ἐξηγεῖ ὅτι ἡ δέηση ἡ οποία σχετίζεται με τα τίμια δώρα δεν συναρτάται με τον αγιασμό τους, ἀλλὰ με την μετάδοση του αγιασμοῦ σε μας του ἀνάξιους. Αφορὰ δηλ. την ενεργητικότητα αὐτῶν αναφορικά με τα ἀνθρώπινα πρόσωπα βλ. Καβάσιλας, 2006, σσ. 116-117. Ακριβέστερο θα ἦταν ἐδὼ να μην γίνεται λόγος για τίμια δώρα ἐφόσον ἔχει προηγηθεῖ ὁ καθαγιασμός και ἡ μεταβολή, ἀλλὰ για σῶμα και αἷμα Χριστοῦ.

²⁶⁰ Για τις δεήσεις μετὰ τον καθαγιασμό βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 178.

ἀναπνοῆς ἀξίως ὑποδέχεσθαι τὴν μερίδα τῶν ἁγιασμάτων σου εἰς ἐφόδιον ζωῆς αἰωνίου, εἰς ἀπολογία ἐμπρόσδεκτον τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ σου· ὅπως ἂν καὶ ἡμεῖς μετὰ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ’ αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων, γενώμεθα μέτοχοι τῶν αἰωνίων σου ἀγαθῶν, ἃ ἡτοίμασας τοῖς ἀγαπῶσί σε, Κύριε.». Στο τέλος λέει και την αιτία της ευχής «Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς, Δέσποτα, μετὰ παρρησίας, ἀκατακρίτως, τολμᾶν ἐπικαλεῖσθαι σὲ τὸν ἐπουράνιον Θεὸν Πατέρα καὶ λέγειν·» και ο λαός εκφωνεί την Κυριακή προσευχή μετά το πέρας της οποίας ο κληρικός συμπληρώνει «Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Τη συμπλήρωση αυτή οικειοποιείται ο λαός με το «Ἀμήν»²⁶¹.

Παρακαλεῖ ο λειτουργός να διδάξει ο Θεός τους ανθρώπους τον ορθό τρόπο της ευχαριστίας του για όλες τις ευεργεσίες που τους χάρισε. Ζητά τον καθαρισμό από την αμαρτία και τη διδαχή έργων αγιότητας, για να μπορούν επαξίως να μεταλάβουν και να ενωθούν με το σώμα και το αίμα του Χριστού κι έτσι να καταστούν ναός του αγίου Πνεύματος²⁶². Εν συνεχεία ζητά να μην επιτρέψει ο Θεός σε κανέναν να κοινωνήσει αναξίως και να αρρωστήσει ψυχικά και σωματικά απ’ αυτό, αλλά κάθε πρόσωπο να δεχθεί τη Θ.Κ. ως εφόδιο αιωνίου ζωής, ως συμμαρτυρία για την ημέρα της κρίσεως. Ο σκοπός όλων αυτών είναι για να μπορούν οι πιστοί μαζί με τους αγίους να μετέχουν των αιωνίων αγαθών τα οποία ετοίμασε ο Χριστός για εκείνους που τον αγαπούν. Η καταξίωση των ανθρώπων ώστε να μπορούν με θάρρος να επικαλούνται τον επουράνιο Θεό Πατέρα και να του αναπέμπουν την Κυριακή προσευχή είναι η αιτία της ευχής.

Ο απόστολος Παύλος εξάρωντας τη σημασία, τη ρεαλιστικότητα, την ουσία και τον σωστό τρόπο μεταλήψεως της Θ.Ε. στους Κορινθίους σημειώνει, ότι όποιος αναξίως τρώει και πίνει απ’ το ποτήριο της ζωής θα είναι ένοχος για ασέβεια και βεβήλωση απέναντι στον Χριστό. Ύστερα τονίζει, αυτός που αναξίως κοινωνεί, κοινωνεί κατάκριμα και καταδίκη για τον εαυτό του και όχι ζωή. Το αναξίως εξηγεί παρακάτω αφορά την πίστη ορισμένων οι οποίοι απροετοίμαστοι μεταλαμβάνουν τη Θ.Ε. σαν να ήταν κοινή τροφή, απλός άρτος δηλ. και οίνος, χωρίς να διακρίνουν ότι αυτό είναι σώμα και αίμα Χριστού. Συνεπώς το αναξίως συνοψίζει δύο έννοιες, αφενός της μη κατάλληλης ή και ανύπαρκτης προπαρασκευής και προετοιμασίας

²⁶¹ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 179.

²⁶² Λόγω της επικείμενης θείας μεταλήψεως των πιστών η ευχή φέρει έντονα προπαρασκευαστικό χαρακτήρα.

του πιστού και αφετέρου την απιστία στην μεταβολή των δώρων. Τέλος σε αυτούς τους λόγους αποδίδει τις ασθένειες, τις αρρώστιες και τον θάνατο πολλών κορινθίων²⁶³.

Επίσης σε πάρα πολλά σημεία της ακολουθίας της θείας μεταλήψεως αποτυπώνεται η ίδια διδασκαλία με αυτήν του Παύλου. Σύμφωνα με αυτήν τη στιγμή κατά την οποία ο πιστός προσέρχεται στο άγιο Ποτήριο λέει ότι γνωρίζει και αποδέχεται πως η Θ.Κ. είναι φωτιά που κατακαίει όσους ανάξια κοινωνούν²⁶⁴. Σε άλλο σημείο υπερθεματίζει την προπαρασκευή του πιστού αναφέροντας την ανάγκη συμφιλίωσης με τον συνάνθρωπο προκειμένου να συμμετάσχει στη Θ.Ε.²⁶⁵. Ακόμα ο Μέγας Βασίλειος, επειδή μεταλαμβάνει αναξίως ικετεύει τον Θεό με σκοπό η θεία μετάληψη να μην του προσθέσει και άλλη αμαρτία στη ζωή του, η οποία τελικά θα τον οδηγήσει στην ψυχική και τη σωματική αρρώστια²⁶⁶. Ο ίδιος ιερός πατήρ σε άλλο σημείο ομολογεί πως γνωρίζει ότι όντως τρώει και πίνει το σώμα και το αίμα του Χριστού αναξίως, διότι δεν έχει συνειδητοποιήσει πλήρως τη σημασία αυτού του μεγάλου γεγονότος. Κατόπιν παρακαλεί τον Θεό να μην τον τιμωρήσει για αυτό αλλά να δώσει το έλεός του²⁶⁷.

Όπως θεμελιώνεται απ' το λειτουργικό κείμενο, την Αγία Γραφή και την ακολουθία της θείας μεταλήψεως δύναται να αρρωστήσει κάποιος απ' τη Θ.Κ. Δύναται να αρρωστήσει αυτός που προσέρχεται απροετοίμαστος, χωρίς κάποια προπαρασκευή για το μυστήριο. Η προετοιμασία συνίσταται στην ενεργό εκκλησιαστική ζωή και τη συμμετοχή στα μυστήρια της Εκκλησίας. Επίσης υπάρχει δυνατότητα να αρρωστήσει οποιοσδήποτε δεν πιστεύει στην μεταβολή των τιμίων δώρων σε αληθινό σώμα και αίμα Χριστού και παρ' όλα αυτά κοινωνεί. Ουσιαστικά αυτός που εσωτερικά καταργεί το μυστήριο και νομίζει πως κοινωνεί κοινό ψωμί και κρασί. Τα παραπάνω συνοψίζονται στη λέξη αναξίως.

Ωστόσο δεν ισχύει το ίδιο για τον απλό πιστό, ο οποίος προετοιμάζεται, εργάζεται πνευματικά και πιστεύει ακραδάντως τη διδαχή της Εκκλησίας για το μυστήριο της Θ.Ε. Αυτός μεταλαμβάνει υπό τα είδη του άρτου και του οίνου το τίμιο σώμα και το αίμα του Κυρίου για

²⁶³ Βλ. (Α' Κορ. ια', 27-31) στο Τρεμπέλας, 1997, σσ. 693-694, και στο Nestle & Aland, 2012, σ. 540.

²⁶⁴ Βλ. Ωρολόγιον το Μέγα, 2022, σ. 573.

²⁶⁵ Όπ. παρ. σ. 566.

²⁶⁶ Όπ. παρ. 567.

²⁶⁷ Όπ. παρ. 568.

άφεση αμαρτιών και ζωή αιώνιο και όχι για κρίμα και καταδίκη. Κοινωνεί την αυτοζωή και η δυνατότητα να αρρωστήσει είναι ανύπαρκτη. Ο ιερέυς καθώς στρέφεται στον πιστό λαό για να μεταδώσει τα άχραντα μυστήρια εκφωνεί, «*Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε*²⁶⁸». Το παράγγελμα αυτό συγκεφαλαιώνει όλες τις προϋποθέσεις της σωστής προσέλευσης στο μυστήριο. Ο υποψήφιος για τη Θ.Κ. πιστός οφείλει να διακατέχεται από φόβο Θεού, ορθή πίστη αναφορικά με το μυστήριο και αγάπη προς τον Θεό, τον συνάνθρωπο και τη δημιουργία.

Μετά την κατακλείδα της Κυριακής προσευχής σειρά έχει η κεφαλοκλισία. Ο τελεσιουργός ευλογεί για τελευταία φορά τον λαό δια του «*Εἰρήνη πᾶσι*», αντεύχεται ο λαός, και ο ιερέυς τους προτρέπει να σκύψουν όλοι μαζί ευλαβικά τα κεφάλια τους προς τον Κύριο «*Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν*». Αφού ο λαός οικειοποιηθεί το παράγγελμα ο λειτουργός κλινόμενος διαβάζει την εξής ευχή, «*Δέσποτα Κύριε, ὁ Πατήρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως, τοὺς ὑποκεκλικότας σοι τὰς ἑαυτῶν κεφαλὰς εὐλόγησον, ἀγιάσον, φροῦρησον, ὀχύρωσον, ἐνδυνάμωσον, ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ ἀπόστησον, παντὶ δὲ ἔργῳ ἀγαθῷ σύναψον καὶ καταξιώσον ἀκατακρίτως μετασχεῖν τῶν ἀχράντων σου τούτων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων εἰς ἄφεςιν ἀμαρτιῶν, εἰς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν. Χάριτι καὶ οἰκτιρμοῖς καὶ φιланθρωπία τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν*²⁶⁹».

Εδώ παρακαλεί ο κλήρος τον Θεό Πατέρα να ευλογήσει, να αγιάσει αυτούς που έσκυψαν το κεφάλι, να απομακρύνει κάθε πονηρή πράξη και επιθυμία απ' αυτούς και να τους καταξιώσει να μεταλάβουν, για να λάβουν άφεση αμαρτιών και να ενταχθούν στην κοινωνία του αγίου Πνεύματος. Αιτία της ευχής είναι η χάρη, η ευσπλαχνία και η φιλανθρωπία του Υιού μαζί με τον οποίο αξίζει να δοξολογούμε τον Πατέρα και το άγιο Πνεύμα αιωνίως.

Κατόπιν ακολουθεί ακόμη μία προπαρασκευαστική ευχή με την οποία ο ιερέυς αποτινόμενος προς τον Υιό ζητά να προσέξει το ιερατείο και τον λαό απ' το κατοικητήριό του και να έλθει να τους αγιάσει. Επειδή όμως ως ομοούσιος με τον Πατέρα είναι πάντοτε με Αυτόν και

²⁶⁸ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 181.

²⁶⁹ Για την κεφαλοκλισία βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 180. Η ευχή αυτή έχει προπαρασκευαστικό χαρακτήρα εν όψει της Θ.Κ. των πιστών.

βρίσκεται ταυτοχρόνως και αοράτως και στον ι.ν²⁷⁰., ζητά να μεταδοθεί απ' τον Κύριο στους κληρικούς το σώμα Του και το αίμα Του. Ύστερα διαμέσου των κληρικών να μεταδοθεί η Θ.Κ. στον λαό. «*Πρόσχες, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου καὶ ἀπὸ θρόνου δόξης τῆς βασιλείας σου καὶ ἐλθὲ εἰς τὸ ἁγιάσαι ἡμᾶς, ὁ ἄνω τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος καὶ ὧδε ἡμῖν ἀοράτως συνών· καὶ καταξιώσον τῇ κραταιᾷ σου χειρὶ μεταδοῦναι ἡμῖν τοῦ ἀχράντου Σώματός σου καὶ τοῦ τιμίου Αἵματος καὶ δι' ἡμῶν παντὶ τῷ λαῷ*²⁷¹».

Υποενότητα Γ.4.6

Η προετοιμασία της Θ.Κ. και η θεία μετάληψη

Μετά την ανάγνωση της ευχής ο λειτουργός προσκυνάει τρεις φορές την αγία Τράπεζα και εκφωνεί το «*Πρόσχωμεν*». Στη συνέχεια πιάνει με τις άκρες των δακτύλων του το σώμα του Χριστού το οποίο βρίσκεται επί του αγίου δισκαρίου, το υψώνει, ποιεί σταυρό με Αυτό εκφωνώντας, «*Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις*²⁷²». Στην εκφώνηση αυτή ο λαός απαντά «*Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός. Ἀμήν*²⁷³».

Εφόσον έχει πραγματοποιηθεί η θυσία του Χριστού τώρα πρέπει να φανερωθεί η ανάστασή του. Η ύψωση του σώματος του Κυρίου δια των χειρών του ιερέως αυτό δηλώνει²⁷⁴. Όμως πριν γίνει αυτή ο ιερέυς εκφωνεί τα άγια είναι για τους αγίους. Συνεπώς η βρώση του σώματος και η πόση του αίματος του Κυρίου δεν προορίζεται για όλους, αλλά μόνον για τους αγίους. Άγιοι στο σημείο αυτό είναι όσοι πέτυχαν στην αρετή, αλλά και όσοι αγωνίζονται να φθάσουν στην τελειότητα²⁷⁵.

Ωστόσο ο λαός τονίζει, άγιος είναι μόνον ένας, ο Κύριος Ιησούς Χριστός. Ο μόνος κατά φύσιν άγιος είναι ο Θεός, εμείς γινόμαστε κατά χάριν άγιοι προσλαμβάνοντας και συμμετέχοντας

²⁷⁰ Στο σημείο αυτό γίνεται αντιληπτό ότι ο Χριστός με θαυματουργικό και μυστηριακό τρόπο είναι αληθινά παρών σήμερα δια της λατρείας. Ο λειτουργικός χρόνος εξαιτίας της πραγματικής παρουσίας του Κυρίου μεταμορφώνεται σε χρόνο αγιασμού εντός της κτιστής και φθαρτής πραγματικότητας, αποτελώντας έτσι μια πρόγευση της αιωνίου ζωής βλ. Β. Μουστάκης, «Ορθοδοξία και λειτουργικός χρόνος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, επίμ. έκδ. Α. Π. Λυγγούρης, Τόμ. ΙΒ' (Αθήναι, 1968) στ. 385.

²⁷¹ Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σ. 180.

²⁷² Για την ύψωση του σώματος του Χριστού βλ. Παπαγιάννης, *Ιερατικόν*, 2021, σσ. 180-181.

²⁷³ Βλ. Παπαγιάννης, *Εγκόλπιον Αναγνώστου και Ιεροψάλτου*, 2020, σ. 224.

²⁷⁴ Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 322.

²⁷⁵ Βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 120.

στην αγιότητα του Κυρίου²⁷⁶. Αυτό υλοποιείται κατεξοχήν στη Θ.Λ. μέσω της Θ.Ε., διότι τρώγοντας και πίνοντας τα άχραντα μυστήρια γινόμαστε ουσιαστικά μέτοχοι και κοινωνοί της αγιότητας του Τριαδικού Θεού. Ειδικότερα αυτό το οποίο συμβαίνει με τη Θ.Κ. είναι η βρώση του σώματος και η πόση του αίματος του ανθρώπου Ιησού. Ο Ιησούς όμως δεν υπήρξε ποτέ δίχως να είναι ενωμένος με τη θεία φύση του Λόγου, άρα, κοινωνώντας την ανθρώπινη φύση του Κυρίου κοινωνούμε και με τον Θεό Λόγο. Όμως ο Θεός Λόγος είναι πάντοτε με τον Πατέρα και το άγιο Πνεύμα. Συνεπώς κοινωνώντας Χριστό κοινωνούμε ολόκληρη τη θεότητα και έτσι έλκουμε και συμμετέχουμε στη Τριαδική αγιότητα.

Μετά την ύψωση ακολουθεί ο διαμελισμός του σώματος του Κυρίου. Ο ιερέυς μελίζει τον άγιο Άρτο σε τέσσερα τεταρτημόρια λέγοντας, *«Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ Ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος, ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἀγιάζων»*. Στη συνέχεια τοποθετεί τα τεταρτημόρια σταυροειδώς επί του αγίου δίσκου. Ακολουθῶς λαμβάνει το ένα τεταρτημόριο και το εμβάλλει μέσα στο άγιο δισκοπότηρο προφέροντας, *«Πλήρωμα Πνεύματος Ἁγίου. Ἀμήν»*. Κατόπιν ευλογεί το ζέον²⁷⁷ και το εκχύνει στο άγιο δισκοπότηρο σημειώνοντας, *«Ζέσις Πνεύματος Ἁγίου ἀμήν»²⁷⁸*.

Αφού ο λειτουργός ετοιμάσει τη Θ.Κ. προπαρασκευάζεται προκειμένου να κοινωνήσει. Διαβάζει ένα τμήμα της ακολουθίας της θείας μεταλήψεως²⁷⁹, ανανεώνοντας και ομολογώντας μέσω αυτού την πίστη του αφενός στη θεότητα του Χριστού, και αφετέρου στο μυστήριο της Θ.Κ.²⁸⁰ Εφόσον ολοκληρωθεί η μετάληψη του κλήρου, εμβάλλονται τα υπόλοιπα τρία τεταρτημόρια του αγίου Άρτου, αλλά και όλες οι μερίδες οι οποίες βρίσκονται περιμετρικά του Αμνού επί του αγίου δισκαρίου, εντός του αγίου ποτηρίου²⁸¹.

Με την ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας ο ιερέυς κρατώντας το άγιο ποτήριο στρέφεται προς τον λαό εκφωνώντας, *«Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε»*. Με το

²⁷⁶ Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 321.

²⁷⁷ Το ζέον είναι το θερμό ύδωρ και σημαίνει την κάθοδο του αγίου Πνεύματος σ' εκείνους που αξίως πρόκειται να κοινωνήσουν, βλ. Καβάσιλας, 2006, σ. 123.

²⁷⁸ Για την προετοιμασία της Θ.Κ. βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 139.

²⁷⁹ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 140-141, πρβ. και το Ωρολόγιον το Μέγα, 2022, σσ. 572-573.

²⁸⁰ Για τη μετάληψη του κλήρου βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 141-142.

²⁸¹ Όπ. παρ. σ. 143. Επί του αγίου δισκαρίου ευρίσκεται όπως σημειώθηκε στην προσκομιδή όλη η Εκκλησία. Η τοποθέτηση όλων των μερίδων εντός της Θ.Κ. σημαίνει ότι στη Θ.Λ. πραγματοποιείτε με αυτόν τον τρόπο μετάληψη όλης της Εκκλησίας.

παράγγελμα αυτό πλησιάζουν οι πιστοί προς τη Θ.Κ. και πραγματοποιείται η μετάληψή των αχράντων μυστηρίων. Μετά τη θεία μετάληψη ο λειτουργός ευλογεί τον λαό μέσω του αγίου ποτηρίου λέγοντας, *«Σῶσον, ὁ Θεός, τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου»²⁸²*. Ο λαός αποκρίνεται *«Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν Πνεῦμα ἐπουράνιον, εὖρομεν πίστιν ἀληθῆ, ἀδιαίρετον Τριάδα προσκυνοῦντες· αὕτη γὰρ ἡμᾶς ἔσωσεν»²⁸³*.

Η μετάληψη των πιστών σύμφωνα με τον Καβάσιλα αποτελεί και τον σκοπό της Θ.Λ.²⁸⁴. Απ' τη Θ.Κ. οι πιστοί έλαβαν άγιο Πνεύμα και έτσι βρήκαν την αληθινή πίστη η οποία σημειώνεται ως πίστη αδιαίρετης Τριάδος. Η συνοπτική αυτή ομολογία πίστεως αμέσως μετά τη θεία μετάληψη φανερώνει πως οι μεταλαμβάνοντες μυσούνται στον τρόπο υπάρξεως των θείων προσώπων, στην αληθινή Τριαδική πίστη. Γεγονός το οποίο σημαίνει ότι με τη Θ.Ε. ανανεώνεται συνεχώς η Ορθοδοξία.

Ύστερα ο ιερέυς τοποθετεί τη Θ.Κ. επί της αγίας Τραπέζης θυμιάζοντας το σώμα και το αίμα του Χριστού, συνάμα λέει, *«Υψώθητι ἐπὶ τοὺς οὐρανούς, ὁ Θεός, καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν ἡ δόξα σου»²⁸⁵*. Κατόπιν κρατά το άγιο ποτήριο και ευρισκόμενος ενώπιον του ιερού θυσιαστηρίου λέει χαμηλοφώνως, *«Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν»*, στη συνέχεια στρεφόμενος προς τους πιστούς εκφωνεί, *«Πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»²⁸⁶*.

Υποενότητα Γ.4.7

Η ευχαριστία και η απόλυση των πιστών

Κατόπιν ακολουθεί η ευχαριστία. Ο κλήρος προτρέπει τους πιστούς να σταθούν όρθιοι και τώρα που κοινωνήσαν να αποδώσουν άξια δοξολογία στον Κύριο. Επίσης αναγιγνώσκει την ευχαριστήριον ευχή, *«Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐπὶ τῇ μεταλήψει τῶν ἁγίων, ἀχράντων, ἀθανάτων καὶ ἐπουρανίων σου μυστηρίων, ἃ ἔδωκας ἡμῖν ἐπ' ἐνέργειά καὶ ἁγιασμῷ καὶ ἰάσει τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν. Αὐτός, Δέσποτα τῶν ἀπάντων, δὸς γενέσθαι ἡμῖν*

²⁸² Για την πρακτική μεταλήψεως των πιστών βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 181.

²⁸³ Παπαγιάννης, Εγκόλπιον Αναγνώστου και Ιεροψάλτου, 2020, σ. 225.

²⁸⁴ Καβάσιλας, 2006, σ. 21.

²⁸⁵ Εφόσον έχει πραγματοποιηθεί η θυσία επί του αγίου θυσιαστηρίου, έχει φανερωθεί με την ύψωση του Αγίου Άρτου η ανάσταση του Κυρίου, με την έκχυση του ζέοντος ύδατος η επιδημία του αγίου Πνεύματος, τώρα με την ύψωση αυτή αποκαλύπτεται η ανάληψη του Χριστού, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 357.

²⁸⁶ Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 181.

τὴν κοινωνίαν τοῦ ἁγίου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου εἰς πίστιν ἀκαταίσχυντον, εἰς ἀγάπην ἀνυπόκριτον, εἰς πλησμονὴν σοφίας, εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος, εἰς ἀποτροπὴν παντὸς ἐναντίου, εἰς περιποίησιν τῶν ἐντολῶν σου, εἰς ἀπολογία ἐὺπρόσδεκτον τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ σου. Ὅτι σὺ εἶ ὁ ἁγιασμὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων», τὴν ὁποία οικειοποιεῖται ὁ λαὸς δια τοῦ «Ἀμήν»²⁸⁷.

Ο ἱερεὺς ευχαριστεῖ ἀρχικά τὸν Θεὸ που ἀξίωσε κλῆρο καὶ λαὸ νὰ κοινωνήσουν τῶν ἀχράντων μυστηρίων καὶ νὰ συμβάλλουν στὸν ἁγιασμό τους καὶ στὴ θεραπεία τῶν ψυχῶν τους καὶ τῶν σωμάτων τους. Επιπλέον ζητά ἡ Θ.Κ. νὰ ενισχύσει τὴν πίστη τους, τὴν ὁμολογία τους, τὴν ἀγάπη καὶ τὴ σοφία τους. Ἐκτός αὐτῶν νὰ συνδράμει στὴν ἀπομάκρυνση κάθε ἀντιευαγγελικῆς σκέψης, στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Εὐαγγελίου με ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν μιὰ καλὴ ὁμολογία τὴν ὥρα τῆς κρίσεως. Αἰτία τῆς εὐχῆς εἶναι ἡ πρόκληση τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπ' τὸν μοναδικὸ ἅγιον Τριαδικὸ Θεό.

Μετά τὴν ευχαριστήριον εὐχὴ ἀκολουθεῖ ἡ ἀποχώρηση τῶν πιστῶν με εἰρήνην²⁸⁸. Ὁ λειτουργὸς διαβάζει στὸ τέμπλο, ἐμπροσθεν τῆς δεσποτικῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ τὴν ὀπισθάμβωνο εὐχή, «Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε, Κύριε, καὶ ἁγιάζων τοὺς ἐπὶ σοὶ πεποιθότας, σῶσον τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου. Τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας σου φύλαζον· ἁγιάσον τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου σου. Σὺ αὐτοὺς ἀντιδόξασον τῇ θεϊκῇ σου δυνάμει, καὶ μὴ ἐγκαταλίπης ἡμᾶς τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ σέ. Εἰρήνην τῷ κόσμῳ σου δώρησαι, ταῖς Ἐκκλησίαις σου, τοῖς ἱερεῦσι, τῷ στρατῷ καὶ παντὶ τῷ λαῷ σου· ὅτι πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ, καταβαῖνον ἐκ σοῦ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων, καὶ σοὶ τὴν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν καὶ προσκύνησιν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Ὁ λαὸς ἀποδεχόμενος τὰ λόγια τῆς εὐχῆς ἀπαντᾷ «Ἀμήν»²⁸⁹.

²⁸⁷ Παπαγιάννης, Ἱερατικόν, 2021, σσ. 182-183.

²⁸⁸ Τὸ πρῶτο αἶτημα τῆς μεγάλῃς συναπτῆς στὴν προαναφορὰ ἦταν ἡ εἰρήνη. Τώρα κατὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν πιστῶν ἐπανερχεῖται ἡ προτροπὴ τῆς εἰρήνης. Αὐτὸ γίνεται διότι κάθε τέλος τῆς Θ.Λ. ἀποτελεῖ ἀφετηρία τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν εἰρήνην, βλ. Γρηγορίου Ἱερομονάχου, 2019, σ. 363.

²⁸⁹ Παπαγιάννης, Ἱερατικόν, 2021, σ. 183-184.

Ο ιερέας παρακαλεί μεταξύ άλλων για την ειρήνη της Εκκλησίας, των ιερέων, των αρχόντων, του στρατού και ολόκληρου του λαού. Ικετεύει διότι κάθε καλό χάρισμα και δώρο προσφέρεται απ' τον Θεό και για αυτό αξίζει να αντιπροσφέρουμε τώρα εμείς τη δοξολογία, την ευχαριστία και την προσκύνηση που αρμόζει στον Τριαδικό Θεό. Η οπισθάμβωνος ευχή αν και δεν ανήκει στα αρχικά κείμενα των Θ.Λ.²⁹⁰ έχει έντονο ικετευτικό χαρακτήρα, και αποτυπώνονται σε αυτή οι έννοιες της προσφοράς και της αντιπροσφοράς.

Στη συνέχεια ο λειτουργός μεταφέρεται απ' την ωραία πύλη στο χώρο της προθέσεως όπου ενώπιον των αχράντων μυστηρίων διαβάζει την ευχή, *«Ἦνυσται καὶ τετέλεσται, ὅσον εἰς τὴν ἡμετέραν δύναμιν, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, τὸ τῆς σῆς οἰκονομίας μυστήριον· ἔσχομεν γὰρ τοῦ θανάτου σου τὴν μνήμην, εἶδομεν τῆς ἀναστάσεώς σου τὸν τύπον· ἐνεπλήσθημεν τῆς ἀτελευτήτου σου ζωῆς· ἀπηλαύσαμεν τῆς ἀκενώτου σου τρυφῆς, ἧς καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι πάντας ἡμᾶς καταξιωθῆναι εὐδόκησον, χάριτι τοῦ ἀνάρχου σου Πατρὸς, καὶ τοῦ ἁγίου καὶ ἀγαθοῦ καὶ ζωοποιοῦ σου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»²⁹¹*.

Στην ευχή αυτή ο ιερέας απευθυνόμενος στον Υἱό υπογραμμίζει πως ολοκληρώθηκε και τελείωσε το μυστήριο όσο αυτό εξαρτάται απ' τον ανθρώπινο παράγοντα. Το μυστήριο της Θ.Ε. ονομάζεται εδώ μυστήριο της οικονομίας του Χριστού διότι κατά τη λατρεία είχαμε ανάμνηση του θανάτου και ζήσαμε συμβολικά την ανάσταση του Κυρίου. Γευθήκαμε αιώνια ζωή απ' τη μετάληψη των αχράντων μυστηρίων και παρακαλούμε τώρα να καταξιωθούμε της μελλούσης αιωνίου ζωής με τη χάρη του Πατρός και του αγίου Πνεύματος.

Τέλος, ο ιερέας απ' την ωραία πύλη ευλογεί τον λαό, *«Εὐλογία Κυρίου καὶ ἔλεος ἔλθοι ἐφ' ὑμᾶς τῇ αὐτοῦ θείᾳ χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»*, και ποιεῖ την μεγάλη απόλυση. Με την απόλυση ζητά απ' τον Χριστό να ελεήσει και να σώσει κλήρο και λαό με τις πρεσβείες των αγίων της Εκκλησίας. Στρεφόμενος προς τη δεσποτική εικόνα του Χριστού στο τέμπλο επιλέγει, *«Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν, Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς»*, όπου ο λαός για τελευταία φορά επισφραγίζει δια του «Ἀμήν». Κατόπιν ο λειτουργός δίδει ευλογία στους πιστούς, *«Ἡ ἁγίαν Τριάδα διαφυλάξοι πάντας ὑμᾶς»*, οι οποίοι ανταποδίδουν προς τον ιερέα, *«Τὸν εὐλογοῦντα καὶ ἀγιάζοντα ἡμᾶς,*

²⁹⁰ Για την οπισθάμβωνο ευχή, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σσ. 391-392.

²⁹¹ Βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σσ. 184-185.

*Κύριε, φύλαττε*²⁹²». Τελευταία πράξη είναι η διανομή του αντιδώρου²⁹³. Ο ιερέας καθώς διανέμει σε έκαστο πιστό το τεμάχιο του άρτου λέει, «*Εὐλογία Κυρίου καὶ ἔλεος ἔλθοι ἐφ' ὑμᾶς*», στον τελευταίο πιστό επισφραγίζοντας επιλέγει, «*Τῇ αὐτοῦ θεία χάριτι καὶ φιλανθρωπία πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν*²⁹⁴».

Το θεολογικό αποτύπωμα της αγίας Αναφοράς στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία είναι μεγάλο. Η πτώση θεμελιώθηκε στη λανθασμένη εκλογή των πρωτοπλάστων πράγμα που καταδεικνύει ότι οι επιλογές των ανθρώπων και εν γένει της ελληνικής κοινωνίας καθορίζουν την μετέπειτα πορεία τους. Επίσης, η ελληνική κοινωνία με την τέλεση και τη συμμετοχή της στο μυστήριο της Θ.Ε. αγιάζεται, θεώνεται και συσσωματώνεται με τον άγιο Τριαδικό Θεό. Η ένωση της με Αυτόν προϋποθέτει ωστόσο την ορθή πίστη και την ορθή προετοιμασία προσελεύσεως στο μυστήριο. Σε αντίθετη περίπτωση και με γνώμονα τη θεολογία των προπαρασκευαστικών ευχών του μυστηρίου της Θ.Ε. η ελληνική κοινωνία θα αρρωσταίνει ψυχικά αλλά και σωματικά. Το γεγονός αυτό επιτάσσει αφενός την περιφρούρηση της ορθής πίστεως περί του μυστηρίου απ' τις αιρετικές διδασκαλίες και αφετέρου τον αδιάκοπο πνευματικό αγώνα που οφείλει να διεξάγει η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, προκειμένου να απολαύσει το θείο έλεος, τη θεία χάρη και την θεραπεία ψυχών και σωμάτων.

²⁹² Για την απόλυση των πιστών και την τελευταία στιχομυθία κλήρου και λαού βλ. όπ. παρ. σς. 185-186.

²⁹³ Το αντίδωρο είναι τεμάχιο άρτου απ' τους άρτους της προθέσεως οι οποίοι δεν χρησιμοποιήθηκαν απ' τον ιερέα στη προσκομιδή. Οι άρτοι αυτοί κόπτονται και υψώνονται μπροστά από το σώμα και το αίμα του Κυρίου αμέσως μετά τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων, βλ. Γρηγορίου Ιερομονάχου, 2019, σ. 384.

²⁹⁴ Για την διανομή του αντιδώρου βλ. Παπαγιάννης, Ιερατικόν, 2021, σ. 186.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η ανάλυση των θεολογικών εννοιών της Θ.Λ. του Μεγάλου Βασιλείου. Ο σκοπός της αναλύσεως είναι διττός και περιλαμβάνει αφενός την ανάδειξη του βαθύτερου νοήματος της Θ.Λ. και αφετέρου τη δημιουργία λειτουργικής παιδείας και μορφώσεως στους Έλληνες πιστούς και στην κατήχησή τους. Η κατήχηση των πιστών ειδικότερα προκαλείται απ' τη ανάλυση των βασικών θεολογικών διδασκαλιών των ευχών και απ' την ακρόαση τους. Το τελευταίο σημειώθηκε ως απαραίτητο στοιχείο για την κατανόηση της Θ.Λ. εκ μέρους του λαού ο οποίος εν τέλει οικειοποιείται τα λεγόμενα των ευχών επισφραγίζοντας μάλιστα με τη λέξη αμίν.

Το μυστήριο της Θ.Ε. μέσα απ' τη Θ.Λ. τεκμηριώνεται ως το κατ' εξοχήν μυστήριο της αγάπης, της αυτοθυσίας και της ενώσεως του Χριστού με τον άνθρωπο. Η προετοιμασία του μυστηρίου κατά την Π.Δ. και η παράδοσή του απ' τον Κύριο στο μυστικό δείπνο εξάρουν την κρισιμότητά του για την ανθρώπινη ύπαρξη και την ελληνική κοινωνία. Μέσα απ' τη Θ.Λ. ο Θεός παρουσιάζεται ως ο κατεξοχήν πατέρας και ποιμένας, ο οποίος επιθυμεί τη σωτηρία όλου του ποιμνίου. Συνάμα με αυτό αποκαλύπτεται ως αυτοζώή, παντοδύναμος, ακατάληπτος, άκτιστος, απρόσιτος κατά την ουσία του και δίκαιος, δημιουργός της υλικής και πνευματικής δημιουργίας. Μολαταύτα κατέστη και προσιτός μέσα απ' την ενανθρώπιση και μεθεκτός απ' τον κτιστό άνθρωπο εξαιτίας της Θ.Λ. Οι θεανθρώπινες σχέσεις με βάση τη Θ.Λ. αναθεωρούνται και λαμβάνουν υπό το πρίσμα της ελευθερίας και του αυτεξουσίου χαρακτήρα αγαπητικό, θυσιαστικό και διόλου καταναγκαστικό. Συνεπώς μέσα απ' τη Θ.Λ. η ελληνική κοινωνία ανιχνεύει τον Χριστό ως σπλαγγικό, στοργικό, ελεύθερο και κυρίως φιλόανθρωπο, ο οποίος αγαπά το δημιούργημά του και προκειμένου να σωθεί του χορηγεί για τροφή το ίδιο του το Σώμα και Αίμα.

Ειδικότερα στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν οι θυσίες του εβραϊκού λαού στην εποχή της Π.Δ. Οι θυσίες αυτές ταξινομούνται σε δύο κατηγορίες τις αιματηρές και τις αναίμακτες. Στις πρώτες κυριαρχούσαν οι θυσίες ζώων ενώ στις δεύτερες η προσφορά καρπών. Οι θυσίες αυτές μολονότι περιλαμβάνονταν στις μωσαϊκές διατάξεις δεν παρείχαν την άφεση των αμαρτιών. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε στις ψυχές των ισραηλιτών μια αναμονή για λύτρωση από έναν

σωτήρα. Πέρα απ' τα είδη των θυσιών παρατέθηκαν και ορισμένα ανθρώπινα πρόσωπα όπως του ιερέα και βασιλιά Μελχισεδέκ.

Το έργο όλων αυτών των θυσιών και των προσώπων της Π.Δ. ερμηνεύει ο Παύλος. Εξηγεί ότι οι θυσίες αυτές αποτελούν σκιές και αντίγραφα της θυσίας του Χριστού, με προεξάρχουσα σκιά τη θυσία του πασχαλίου αμνού. Τα ανθρώπινα πρόσωπα συνιστούν προτυπώσεις του σωτήρα Χριστού. Οι ομοιότητες του Μελχισεδέκ με τον Χριστό αναφορικά με την καταγωγή τους, τον θάνατο, τον συγκερασμό βασιλικής και αρχιερατικής εξουσίας στα πρόσωπά τους και της προσφοράς άρτου και οίνου, φανερώνουν πως στο πρόσωπο του Μελχισεδέκ προεικονίζεται ο Χριστός. Το έργο όλων αυτών είναι προπαρασκευαστικό. Ο Τριαδικός Θεός πριν την ενανθρώπηση του Υιού του φρόντισε μέσω της Π.Δ. να προετοιμάσει τους ανθρώπους ώστε να δεχθούν το πρόσωπο του Ιησού Χριστού και τη θυσία του.

Εντούτοις η εποχή της Π.Δ. έχει παρέλθει μαζί με τις προτυπώσεις και τις προεικονίσεις. Το πρωτότυπο εμβάλλει πλέον στην ιστορία. Ο Λόγος ενανθρώπησε προλαμβάνοντας τη σταυρική του θυσία κατά το μυστικό δείπνο και παραδίδοντας σε αυτό προς τους αποστόλους το μυστήριο της Θ.Ε. Κατά το δείπνο αυτό υπογράμμισε ότι ο άρτος και ο οίνος που ευλόγησε είναι αληθινά το σώμα του και το αίμα του. Εν συνεχεία οι απόστολοι παρέδωσαν στην Εκκλησία την πίστη αυτή ως πυρήνα της διδασκαλίας του Κυρίου και το τελετουργικό του μυστηρίου αυτού.

Εξαιτίας όμως της ευλάβειας προς το μυστήριο προϊόντος του χρόνου πλαισιώθηκε με ευχές και ύμνους γεγονός το οποίο παρήγαγε τη Θ.Λ. Τους πρώτους αιώνες ωστόσο δεν υπήρχε παγιωμένο λειτουργικό κείμενο για τη συμμετοχή στο μυστήριο, με αποτέλεσμα οι εκάστοτε επίσκοποι των τοπικών εκκλησιών να αυτοσχεδιάζουν λειτουργικές ευχές. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την παρείσφρηση αιρετικών ευχών από αιρετικούς επισκόπους συνετέλεσε στη δημιουργία διάφορων λειτουργικών τύπων. Οι κυριότεροι είναι ο αλεξανδρινός, ο αντιοχειανός και ο βυζαντινός.

Η Θ.Λ. του Μεγάλου Βασιλείου ανήκει στον βυζαντινό λειτουργικό τύπο. Η δομή και η μορφή της σημερινής Θ.Λ. άρχισε να διαμορφώνεται από τον 4^ο αι έως τον 7^ο αι. Από τον 6^ο αι. στο σώμα της Θ.Λ. προστέθηκε η προσκομιδή η οποία για πρακτικούς λόγους αφαιρέθηκε τον 8^ο

αι., με αποτέλεσμα να αποτελεί ξεχωριστή ακολουθία, ωστόσο απαραίτητη για την τέλεση της Θ.Λ. Έτσι η Θ.Λ. αποτελείται σήμερα από την προαναφορά και τη λειτουργία του μυστηρίου.

Στην προσκομιδή τεκμηριώθηκε πως τα τελούμενα σ' αυτή συνιστούν προτύπωση του πάθους και της θυσίας του Χριστού. Επίσης τεκμηριώθηκε η προετοιμασία και η προσφορά των τιμίων δώρων, η ευχαριστία και η ικεσία. Η ευχαριστία εδράζεται στην επίτευξη της αγιότητας των αγίων. Η ικεσία πραγματοποιείται με τις μεσιτίες των αγίων και αφορά αυτούς που αγωνίζονται να την επιτύχουν. Όσο παραμένει στην πρόθεση ο αμνός, διατηρείται απλός άρτος και συμβολίζει τον Χριστό στην παιδική του ηλικία. Ο ιερέυς γνωρίζοντας από τους προφήτες της Π.Δ. το επικείμενο πάθος του βρέφους το αποτυπώνει με λόγια και με πράξεις επάνω στο σύμβολο.

Κατά την προαναφορά θεμελιώθηκε η φανέρωση του συμβολιζόμενου στους πιστούς. Η φανέρωση αυτή είναι σταδιακή και ξεκινά με την ψαλμωδία των αντιφώνων. Η ανάδειξη του Ευαγγελίου στην μικρή είσοδο αποκαλύπτει πλέον τον Χριστό και δηλώνει την έναρξη της δημόσιας δράσης του και την απαρχή του έργου του. Στο σημείο αυτό οι ασώματες δυνάμεις βρίσκονται εντός του ι.ν. και συνοδοξολογούν μαζί με τους πιστούς τον Τριαδικό Θεό. Προηγείται η ανάγνωση της αποστολικής περικοπής ως ανάγνωσμα το οποίο ομιλεί περί του Χριστού, και έπεται η ανάγνωση της ευαγγελικής στην οποία αποκαλύπτει ο Χριστός το θέλημά του. Με αυτόν τον τρόπο μυσούνται οι πιστοί με αλληλουχία και κλιμακωτά στον βίο του Χριστού.

Μολαταύτα το μυστήριο της Θ.Λ. πλαισιώνεται και με ευχές. Στην προαναφορά οι ευχές αυτές δεν αποκαλύπτουν το μυστήριο της Θ.Ε. εξαιτίας της παρουσίας των αμύητων κατηχουμένων μέσα στον ι.ν. Εντούτοις συντελούν σε αυτό διότι διδάσκουν προετοιμάζουν και προκαθαίρουν τρόπον τινά τους πιστούς να δεχθούν τον Χριστό. Η θεολογία των ευχών συνδράμει στην κατήχηση των πιστών και στην εκμάθηση της Ορθόδοξης πίστης. Για τον σκοπό αυτό αναλύθηκαν οι ευχές της προαναφοράς όπου μεταξύ άλλων τονίστηκαν η «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» κτίση του σύμπαντος, η «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» δημιουργία του ανθρώπου και η σημασία του όρου θεογνωσία. Το σύμπαν κτίστηκε από την ανυπαρξία με αιτία την αγαθότητα του Τριαδικού Θεού. Το ανθρώπινο σώμα κτίστηκε και αυτό, όχι όμως από την ανυπαρξία αλλά από στοιχεία της θείας δημιουργίας. Η ανθρώπινη ψυχή προήλθε από την ανυπαρξία σε

αντίθεση με το σώμα. Αιτία της δημιουργίας του ανθρώπου είναι κι εδώ η αγαθότητα του δημιουργού ο οποίος κτίζει τον άνθρωπο σύμφωνα με τη δική του εικόνα και του παρέχει τη δυνατότητα να ομοιάσει με τον κτίστη. Σχετικά με τον όρο θεογνωσία σημειώθηκε ότι σημαίνει μετοχή στις θείες ενέργειες. Η μετοχή αυτή μυεί τον άνθρωπο στη θεογνωσία, στη γνώση δηλ. των θείων ενεργειών. Η γνώση αυτή οδηγεί στην Ορθοδοξία.

Στη λειτουργία του μυστηρίου δεν έχουμε πλέον απλώς θέα του Χριστού αλλά και γεύση. Στο τμήμα αυτό της Θ.Λ. ενεργείται το έργο και ολοκληρώνεται ο σκοπός όλων όσων προηγήθηκαν στη λατρεία. Το έργο συνιστά η μεταβολή των προσφερόμενων τιμίων δώρων στο σώμα και στο αίμα του Χριστού. Έργο το οποίο επιτυγχάνεται με την επίκληση του αγίου Πνεύματος. Ο σκοπός, στη θεία μετάληψη των πιστών. Ως απόρροιες της θείας μεταλήψεως στους άξιους κοινωνούντες σημειώθηκαν η άφεση των αμαρτιών, η κοινωνία του αγίου Πνεύματος η κληρονομία της Βασιλείας των ουρανών και της αιωνίου ζωής. Ενώ στους αναξίους η καταδίκη και η αρρώστια.

Με στόχο την εκμάθηση της Ορθόδοξης πίστης απ' τους Έλληνες πιστούς αναλύθηκαν οι ευχές και στο μυσταγωγικό μέρος της Θ.Λ. Μεταξύ άλλων αναλύθηκαν το μυστήριο της ιεροσύνης, η πτώση του ανθρώπου, η ενανθρώπιση του Λόγου και το έργο του Χριστού, το έργο του αγίου Πνεύματος. Η ιεροσύνη υπογραμμίστηκε ότι αποτελεί χάρη και δώρο του Θεού στον άνθρωπο προς οικοδομή της Εκκλησίας. Η πνευματική κατάσταση του λειτουργού δεν έχει καμία επίπτωση στα μυστήρια της Εκκλησίας αλλά και στο μυστήριο της Θ.Ε.. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται αναφανδόν στην ευχή του χερουβικού ύμνου κατά την ανάγνωση της οποίας ο ιερέυς ομολογεί πως ο προσφέρων τη θυσία είναι τελικά ο Χριστός.

Η πτώση του ανθρώπου τεκμηριώθηκε στη βάση της λανθασμένης εκλογής εξαιτίας του αυτεξουσίου του. Η ενανθρώπιση του Λόγου πραγματοποιήθηκε αναλλοίωτος απ' τη θεία του φύση παραμένοντας τέλειος Θεός ομοούσιος με τον Πατέρα και προσλαμβάνοντας ιστορικά απ' την Παρθένο Μαρία την ανθρώπινη φύση. Η αιτία της ενανθρωπήσεως συνοψίζεται στη θεοποίηση του ανθρώπου. Το έργο του Χριστού στην αποστολή του αγίου Πνεύματος στην Εκκλησία. Το έργο του Πνεύματος συγκεφαλαιώνετε στον έλεγχο της αμαρτίας και στην καθοδήγηση της Εκκλησίας προς πάσα την αλήθεια.

Συμπεραίνετε λοιπόν ότι η Θ.Λ. είναι μύηση των πιστών στη ζωή του Χριστού. Η μύηση αυτή επιτυγχάνεται με αλληλουχία και σταδιακά ξεκινώντας από την εποχή πριν την ιστορική φανέρωση του Λόγου. Στη συνέχεια διαπερνά την ενανθρώπησή Του και φθάνει μέχρι την ανάσταση και την ανάληψη. Ωστόσο δεν αποτελεί μόνο μύηση, αλλά και ενσωμάτωση στον Χριστό δια της Θ.Ε. Η ενσωμάτωση στον Χριστό όμως σημαίνει και ενσωμάτωση με τον άγιο Τριαδικό Θεό. Αυτό σημαίνει πως με τη Θ.Λ. και μέσω του μυστηρίου της Θ.Ε. μετέχουμε και συσσωματωνόμαστε με τον Τριαδικό Θεό, επιστρέφοντας έτσι στην κατά φύση ζωή μας. Με αυτόν τον τρόπο η Θ.Λ. συμβάλλει στην ουσία της ανθρώπινης ζωής χορηγώντας σε αυτή τον αληθινό σκοπό της. Επίσης η Θ.Λ. αποτελεί συμμετοχή στον μυστικό δείπνο του Χριστού. Τον ίδιο Χριστό κοινώνησαν τότε οι απόστολοι, τον ίδιο και απαράλλακτο Χριστό κοινωνούν και σήμερα οι πιστοί. Επιπροσθέτως η Θ.Λ. είναι και πρόγευση του μέλλοντος και των εσχάτων. Οι πιστοί αναμένουν τον ερχομό του Χριστού κατά τη Δευτέρα Του παρουσία και τη Βασιλεία του. Εντούτοις η αναμονή αυτή δεν υφίσταται κατά τη Θ.Λ. διότι ο αναμενόμενος Χριστός είναι αληθινά παρών, μεθεκτός και βρώσιμος με τη Θ.Ε.

Οι Έλληνες πιστοί μινούμενοι πλέον στη θεολογία της Θ.Λ. και στη θεολογία των ευχών της αποκτούν λειτουργική και θεολογική μόρφωση και είναι σε θέση να ερμηνεύουν τη ζωή χριστιανικά και να διακατέχονται από Ορθόδοξο φρόνημα. Η θεολογία της ευχής του τρισαγίου ύμνου διδάσκει στους Έλληνες πιστούς πως το σύμπαν έχει χρονική αρχή διότι κτίστηκε απ' τον Τριαδικό Θεό εξαιτίας της αγαθότητάς Του. Η θεολογική διδαχή της διδασκαλίας αυτής αντανάκλα στην ανθρώπινη ψυχή τον σεβασμό για το περιβάλλον και την αγάπη για τη θεία δημιουργία. Επίσης η ίδια ευχή εξάρει τη σημαντικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, υπογραμμίζοντας ότι ο άνθρωπος είναι εικόνα του Θεού Λόγου, έχει ως αφετηρία του το θέλημα του Τριαδικού Θεού και τελικό σκοπό την αγιότητα. Η ορθόδοξη αυτή ανθρωπολογία αναπαράγει τον αλληλοσεβασμό και την αλληλοβοήθεια των ανθρώπινων προσώπων, διότι ο καθένας ατενίζει απέναντί του ένα άλλο ανθρώπινο πρόσωπο ως εικόνα του Θεού. Από αυτό συνεπάγεται αφενός η ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων και αφετέρου η αποφυγή διαπροσωπικών συγκρούσεων εντός της ελληνικής κοινωνίας.

Η πτώση του ανθρώπου σε συνδυασμό με την ενανθρώπιση του Λόγου και με το μυστήριο της Θ.Ε. τεκμηριώνει τις έννοιες της αγάπης, της συγχωρητικότητας και της αυτοθυσίας. Ο Τριαδικός Θεός δεν εγκατέλειψε την εικόνα του, απεναντίας, ταπεινώθηκε από αγάπη και έγινε

άνθρωπος για να σώσει τον μεταπτωτικό άνθρωπο. Η σωτηρία του ανθρώπου στηρίζεται στην αυτοθυσία του Χριστού και στη προσφορά πάλι από αγάπη, του τιμίου Του σώματος και αίματος. Οι Έλληνες πιστοί γνωρίζοντας πλέον για την αιτία της θυσίας του Χριστού, αλλά και για την ίδια τη θυσία Του εφαρμόζουν στη ζωή τους όλα αυτά. Εφαρμόζουν την απροϋπόθετη αγάπη, συγχωρούν αληθινά τους συνανθρώπους τους, δίχως εγωισμό, και τέλος θυσιάζονται αν χρειαστεί για τον αδύναμο αδελφό ή τον αδικημένο.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία είναι τεράστιο. Η θεολογία της Θ.Λ. και των ευχών που περιλαμβάνονται σ' αυτή μεταμορφώνουν την ανθρώπινη ύπαρξη σε ύπαρξη Χριστού, διότι η Θ.Λ. αποτελεί μύηση στον βίο του Χριστού. Η μεταμόρφωση ωστόσο των ανθρωπίνων προσώπων αλληλοεπιδρά με την κοινωνία μεταμορφώνοντας εν τέλει και αυτή σε αληθινά χριστιανική. Ολόκληρο το περιεχόμενο της Θ.Λ. σε συνδυασμό με την τέλεσή της συντελεί στη μεταμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Η καινούργια μεταμορφωμένη ελληνική κοινωνία θα ενστερνίζεται τα διδάγματα των ευχών και θα προασπίζεται έννοιες όπως ο σεβασμός, η αγάπη, η αυτοθυσία.

Τα παραπάνω εφαρμόζονται μέσα απ' τη λειτουργική ζωή. Για αυτό τεκμηριώνεται ότι οι Έλληνες χριστιανοί πιστοί που επιθυμούν να χριστιανοποιήσουν και να μεταμορφώσουν την ελληνική κοινωνία οφείλουν αφενός να αγαπούν αληθινά τον Χριστό και αφετέρου να είναι λειτουργική άνθρωποι και να συμμετέχουν στο μυστήριο της Θ.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Πηγές

- Nestle, E., & Aland, K. (2012). *Novum Testamentum Graece* (28η Έκδοση ed.). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Γιαννακόπουλος, Ι. (1986). Αμβακούμ. Στο *Η Παλαια Διαθήκη κατά τους Ο'* (4η εκδ., Τόμ. Ζ', σσ. 247-267). Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ.
- Γιαννακόπουλος, Ι. (1986). Γένεσις. Στο *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (4η εκδ., Τόμ. Α', σσ. 33-354). Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ.
- Γιαννακόπουλος, Ι. (1986). Έξοδος. Στο *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (4η εκδ., Τόμ. Α', σσ. 9-246). Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ.
- Γιαννακόπουλος, Ι. (1986). Ησαΐας. Στο *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (4η εκδ., Τόμ. ΣΤ', σσ. 23-447). Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ.
- Γιαννακόπουλος, Ι. (1986). Λευϊτικόν. Στο *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (4η εκδ., Τόμ. Α', σσ. 9-202). Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ.
- Γιαννακόπουλος, Ι. (1986). Ψαλμοί. Στο *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'* (4η εκδ., Τόμ. Η', σσ. 19-634). Θεσσαλονίκη: Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας ΛΥΔΙΑ.
- Παπαγιάννης, Κ. (Επιμ.). (2021). *Ιερατικόν* (ΙΑ' εκδ.). Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Τρεμπέλας, Π. (1997). *Η Καινή Διαθήκη Μετά Συντόμων Ερμηνείας* (42η εκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφότης Θεολόγων ο ΣΩΤΗΡ.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Hauret, C. (1980). Απαρχές. Στο Χ. Dufour (Επιμ.), *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας* (Κ. Χιωτέλλη, Μεταφρ., σσ. 102-104). Αθήνα, Αμαρούσιο: Εκδόσεις Βιβλικό Κέντρο ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ.
- Αγόρας, Κ. (2002). Περί Κόσμου, Ανθρώπου και Ιστορίας. Στο Κ. Αγόρας, Σ. Γιαγκάζογλου, π. Λουδοβίκος, Σ. Φωτίου, & Σ. Γουνελάς (Επιμ.), *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας Δόγμα Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας* (Τόμ. Α', σσ. 75-158). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2002). Περί Εκκλησίας. Στο Κ. Αγόρας, Σ. Γιαγκάζογλου, π. Λουδοβίκος, Σ. Φωτίου, & Σ. Γουνελάς (Επιμ.), *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας Δόγμα Πνευματικότητα και Ήθος της Ορθοδοξίας* (Τόμ. Α', σσ. 159-221). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Γρηγορίου Ιερομονάχου. (2019). *Η Θεία Λειτουργία Σχόλια* (12η εκδ.). Άγιον Όρος: Εκδόσεις Ιερόν Κουτλουμουσιανόν Κελλίον Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου.
- Δαμασκηνός, Ι. (2020). *Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως* (Τόμ. 15 Θεολογία & Οικουμένη). (Δ. Λιάλιου, Επιμ., & Ν. Ματσούκας, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.
- Θεοδώρου, Α. (2007). *Πιστεύω εις Ένα Θεόν* (Β' εκδ.). Αθήνα: Αποστολική Διακονία Της Εκκλησίας Της Ελλάδος.
- Θεοδώρου, Ε. (1963). Αναφορά. Στο Α. Π. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Β', σσ. 651-655). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Θεοδώρου, Ε. (1966). Λειτουργία, Θεία. Στο Α. Π. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Η', σσ. 179-193). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Θεοδώρου, Ε. (1966). Λειτουργικοί Τύποι. Στο Α. Π. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Η', σσ. 199-210). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.

- Καβάσιλας, Ν. (2006). *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*. (Γ. Α. Γαλίτης, Επιμ., & Α. Γ. Γαλίτης, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Το Περιβόλι της Παναγίας.
- Κάπα Research. (2011, 8 3). *tvxs.gr*. Ανάκτηση 3 2, 2025, από <https://tvxs.gr/news/ellada/meionetai-i-thriskeytiki-pisti-stin-ellada/>: <https://tvxs.gr>
- Καρμύρης, Ι. Ν. (1964). Ευχαριστία, Θεία. Στο Α. Π. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Ε', σσ. 1119-1131). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Κολιτσάρας, Ι. Θ. (1998). Αμνός ο Πασχάλιος. Στο Ι. Θ. Κολιτσάρας, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν της Αγίας Γραφής* (2η εκδ., σσ. 37-38). Αθήναι: Εκδόσεις Αδελφότης Θεολόγων Η ΖΩΗ.
- Κολιτσάρας, Ι. Θ. (1998). Θυσία. Στο Ι. Θ. Κολιτσάρας, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν της Αγίας Γραφής* (2η Έκδοση εκδ., σσ. 138-142). Αθήναι: Εκδόσεις Αδελφότης Θεολόγων η ΖΩΗ.
- Κολιτσάρας, Ι. Θ. (1998). Μελχισεδέκ. Στο Ι. Θ. Κολιτσάρας, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν της Αγίας Γραφής* (2η εκδ., σσ. 229-230). Αθήναι: Εκδόσεις Αδελφότης Θεολόγων η ΖΩΗ.
- Κύριλλος Ιεροσολύμων. (2023). *Κατηχήσεις Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων* (2η εκδ.). (Α. Ρωμαίου, Επιμ.) Καρέα: Εκδόσεις ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου.
- Κώστα, π. (χ.χ.). *churchofcyprus.cy*. Ανάκτηση 2 2025, 15, από https://churchofcyprus.org.cy/to_mistirio_tis_ierosinis: <https://churchofcyprus.org.cy>
- Λέκκος, Ε. (Επιμ.). (1992). *Μικρόν Ευχολόγιον* (11η εκδ.). Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Λουκάτος, Δ. Σ. (1962). Αγάπη. Στο Α. Π. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Α', σσ. 138-139). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Μακρής, Σ. (1966). Πρόθεσις. Στο Α. Π. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Ι', σσ. 605-606). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Μαυρόπουλος, Δ. (2021). *Είς Πνεύματος Αγίου Κοινωνίαν Προσεγγίσεις στη Θεία Λειτουργία*. Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος.

- Μαυρόπουλος, Δ. (2024, Ιανουάριος-Φεβρουάριος). Η Ταυτότητα της Εκκλησίας, ΝΒ' Διάγραμμα της λειτουργίας των Πιστών (Α'). (Θεσσαλονίκης Φιλόθεος, Επιμ.) *Εφημέριος*(1), σσ. 16-18.
- Μαυρόπουλος, Δ. (2024, Μάρτιος-Απρίλιος). Η Ταυτότητα της Εκκλησίας, ΝΒ' Διάγραμμα της λειτουργίας των Πιστών (Β'). (Θεσσαλονίκης Φιλόθεος, Επιμ.) *Εφημέριος*(2), σσ. 17-19.
- Μουστάκης, Β. (1968). Ορθοδοξία και λειτουργικός χρόνος. Στο Α. Π. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. ΙΒ', σσ. 384-385). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). Αμήν. Στο Γ. Τσιβεριώτης (Επιμ.), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (2η εκδ., σ. 136). Αθήνα: Εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). Μετάνοια. Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (2η εκδ., σ. 1084). Αθήνα: Εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). Μυστικός. Στο Γ. Τσιβεριώτης (Επιμ.), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (2η εκδ., σσ. 1157-1158). Αθήνα: Εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μωραΐτης, Δ. (1964). Επίκλησις. Στο Α. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Ε', σσ. 775-777). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Μωραΐτης, Δ. (1964). Ευχαριστήριος ευχή. Στο Α. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Ε', σσ. 1118-1119). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Μωραΐτης, Δ. (1965). Θυσία. Στο Α. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. ΣΤ', σσ. 565-570). Αθήναι: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνοσ.
- Ξεξάκης, Ν. (2012). *Ορθόδοξη Δογματική Θεολογία* (Τόμ. 1). (Δ. Μπαλιάτσας, Επιμ.) Αθήνα: Εκδόσεις Έννοια.
- Παπαγιάννης, Κ. (2020). *Εγκόλπιον Αναγνώστου και Ιεροψάλτου* (ΙΒ' εκδ.). Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

- Παπαδόπουλος, Σ. (1999). Αθανάσιος Αλεξανδρείας. Στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος αιώνας (Ανατολή και Δύση)* (Β' εκδ., Τόμ. Β', σσ. 263-327). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1999). Άρειος. Στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Β' εκδ., Τόμ. Β', σσ. 114-119). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1999). Βασίλειος Καισαρείας. Στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος αιώνας (Ανατολή και Δύση)* (Β' εκδ., Τόμ. Β', σσ. 355-407). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1999). Γρηγόριος Θεολόγος. Στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Β' εκδ., Τόμ. Β', σσ. 495-529). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1999). Γρηγόριος Νύσσης. Στο *Πατρολογία Ο Τέταρτος αιώνας (Ανατολή και Δύση)* (Β' εκδ., Τόμ. Β', σσ. 495-529). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2010). Ιωάννης Χρυσόστομος. Στο *Πατρολογία Ο πέμπτος Αιώνας Ανατολή και Δύση* (Τόμ. Γ', σσ. 62-177). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Ροδόπουλος, Π. (1966). Προσκομιδή. Στο Α. Λυγγούρης (Επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. Ι', σσ. 651-654). Αθήνα: Έκδοσις Αθ. Μαρτίνο.
- Σκόντζος, Λ. (2024, 12 25). *pemptousia.gr*. Ανάκτηση 2 23, 2025, από <https://www.pemptousia.gr/2024/12/ote-ilthe-to-pliroma-tou-chronou-istoriki-prosengisi-tis-thias-enanthropiseos/>: <https://www.pemptousia.gr>
- Σκουτέρης, Κ. (1998). *Ιστορία Δογμάτων Η Ορθόδοξη Δογματική Παράδοση και οι Παραχαράξεις της Κατά τους Τρεις Πρώτους Αιώνες* (Τόμ. Α'). (two2+1one, Επιμ.) Αθήνα.
- Σκουτέρης, Κ. (2004). *Ιστορία Δογματων Η Ορθόδοξη Δογματική Διδασκαλία και οι Νοθεύσεις της Από τις Αρχές του Τετάρτου Αιώνας Μέχρι και την Τρίτη Οικουμενική Σύνοδο* (Τόμ. Β'). (two2+1one, Επιμ.) Αθήνα.
- Σουλιμιώτης, Σ. (2020, 10 19). *ekkairo.org*. Ανάκτηση 12 23, 2024, από <https://ekkairo.org/2020/10/19/i-istoria-tis-arxaias-theias-leitourgias-tou-agiou-markou-pou-xronologeitai-apo-ton-1-mx-aina-ti-anefero-o-agios-nektarios-photos/>: <http://ekkairo.org>

- Τζούμας, Σ. (2022, 4 4). *Εξάψαλμος*. Ανάκτηση 3 2, 2025, από <https://www.exapsalmos.gr/giati-adiaforei-to-orthodokso-poimnio-gia-tin-pisti-mas-kai-meionetai-i-parousia-tou-kata-ton-ekklisiasmo%CD%BE/>:
<https://www.exapsalmos.gr>
- Φειδάς, Β. (2015). *Εκκλησιαστική Ιστορία Απ' αρχής μέχρι την Εικονομαχία* (4η εκδ., Τόμ. Α'). Αθήνα: Εκδόσεις Lithos O.E.
- Φουντούλης, Ι. (2009). *Τελετουργικά Θέματα* (2η εκδ., Τόμ. Α'). Αθήνα: Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Χολέβας, Κ. (2025, 3 2). *romfea*. Ανάκτηση από <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/1373-oxi-stis-metafraseis-ton-ieron-keimenon-tis-theias-leitourgias>:
<https://www.romfea.gr>
- Χρυσόστομος, Ι. (2017). *Οι Έξι Περί Ιερωσύνης Λόγοι* (Δ' εκδ.). Μοσχάτο: Εκδόσεις Παρησία.
- Ψωῖνος, π. (2024, 2). *enoriaendrasi.gr*. Ανάκτηση 2 15, 2025, από <https://enoriaendrasi.gr/wp-content/uploads/2024/02/%CE%9C%CE%A5%CE%A3%CE%A4%CE%97%CE%A1%CE%99%CE%91-%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%97%CE%A3%CE%97-4.pdf>: <http://enoriaendrasi.gr>
- Ωρολόγιον το Μέγα. (2022). Αθήνα: Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.

